

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ- ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ

ΤΕΜΕΡΤΖΙΟΓΛΗ ΣΤΕΦΑΝΙΔΑ

ΟΙ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΣΤΟ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου

ΑΘΗΝΑ 2023

***ΟΙ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΣΤΟ
ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ***

Μεταπτυχιακή εργασία

Στην οικογένεια μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία με τίτλο « Οι σταυρεπίστεγοι ναοί στο Δεσποτάτο της Ηπείρου» διεκπεραιώθηκε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στον Ιστορικό Τομέα του τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού πανεπιστημίου Αθηνών, με κατεύθυνση στην Χριστιανική και Βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη.

Το πόνημα αυτό πραγματεύεται την μελέτη των σταυρεπίστεγων ναών που κτίστηκαν στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, την τυπολογία τους, την κατασκευή τους και την σύνδεσή τους τόσο με την βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική όσο και με αυτή της Δύσης και της Σερβίας. Βασικό όμως ερώτημα παραμένει μέχρι σήμερα η προέλευση-καταγωγή του τύπου.

Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος ήταν μια πρόκληση για εμένα διότι οι σταυρεπίστεγοι ναοί πάντα με εντυπωσίαζαν εξαιτίας της κατασκευαστικής τους ιδιαιτερότητας. Η εκπόνηση αυτής της εργασίας και η μελέτη του θέματος ήταν μια καλή ευκαιρία για εμένα ώστε να εμβαθύνω τις γνώσεις μου σε αυτό. Η ιδέα να ασχοληθώ με το παρόν θέμα γεννήθηκε από τα μεταπτυχιακά μαθήματα Ναοδομίας του 13^{ου} αιώνα στον Ελλαδικό χώρο, που παρακολουθήσαμε στο πρώτο εξάμηνο των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Ευχαριστίες οφείλω πρωτίστως στην επιβλέπουσα καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής σχολής Αθηνών κυρία Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, για την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, για τα εποικοδομητικά της σχόλια, καθώς και για τις διορθώσεις της. Επίσης ευχαριστίες θα πρέπει να δώσω στον σύζυγό μου και στους φίλους μου, που με στήριξαν κατά την συγγραφή αυτής της εργασίας, ιδιαίτερος όμως στις Αλεξάνδρα και Κριστίνα Μιχαηλίδου για την βοήθεια τους στην μετάφραση των γερμανικών κειμένων η οποία ήταν πολύτιμη.

Τεμερτζιόγλη Στεφανίδα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ.4
Εισαγωγή	σελ.7
Ιστορικό Πλαίσιο- Μέθοδος και δομή εργασίας	σελ.7
Ιστορικό Πλαίσιο	σελ.7
1. Πολιτική κατάσταση	σελ.7
2. Εκκλησιαστική κατάσταση στο δεσποτάτο της Ηπείρου	σελ.10
3. Η παιδεία.....	σελ.12
4. Εκκλησιαστική τέχνη.....	σελ.13
α. Αρχιτεκτονική.....	σελ.13
β. Ζωγραφική	σελ.17
Μέθοδος και δομή της εργασίας.....	σελ.20
Κεφάλαιο Α: Οι σταυρεπίστεγοι ναοί.....	σελ.23
1. Ερμηνεία της τυπολογίας.....	σελ.23
2. Γένεση και διάδοση του τύπου	σελ.27
Κεφάλαιο Β:Οι σταυρεπίστεγοι ναοί στο δεσποτάτο της Ηπείρου-τυπολογία.σελ.29	
1.Μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι.....	σελ.29
α. Γαλαξίδι Φωκίδας, Μεταμόρφωση Σωτήρος	σελ.29
β. Γαλατάς Μεσολογγίου, Άγιος Ιωάννης	σελ.30
γ. Αχλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου.....	σελ.31
δ. Μετέωρα Θεσσαλίας, Μονή Υπαπαντής	σελ.31
ε. Μολυβδοσκεπάστος Κόνιτσα, Κοίμηση της Θεοτόκου.....	σελ.32
2. Τρίκλιτοι Σταυρεπίστεγοι	σελ.33
α. Παραλλαγή Γ1	σελ.33
1. Άρτα, Κάτω Παναγιά.....	σελ.33
2. Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά	σελ.34
3. Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία του Μπρυώνη.....	σελ.35
β. Παραλλαγή Γ2	σελ.36
1. Κυψέλη Πρέβεζας, Άγιος Δημήτριος	σελ.36
2. Κωστανίανη Ιωαννίνων, Ταξιάρχες.....	σελ.38
Κεφάλαιο Γ: Η μορφολογία-γλυπτός διάκοσμος.....	σελ.41
1. Τρόποι δομής- τοιχοποιίες	σελ.41
2. Κεραμικός διάκοσμος	σελ.46

3. Γλυπτός διάκοσμος	σελ.50
4. Μορφολογία.....	σελ.53
α. Αψίδες.....	σελ.53
β. Θύρες-Παράθυρα.....	σελ.54
γ. Τρούλλοι	σελ. 55
Κεφάλαιο Δ: Οι σταυρεπίστεγοι ναοί του δεσποτάτου της Ηπείρου και η λεγόμενη «Ηπειρωτική Σχολή»	σελ.57
Κεφάλαιο Ε: Τοπική εξουσία και χορηγία	σελ.60
Κεφάλαιο ΣΤ: Κατάλογος Μνημείων.....	σελ.66
1. Γαλαξίδι Φωκίδας, Μεταμόρφωση Σωτήρος.....	σελ.66
2. Γαλατάς Μεσολογγίου, Άγιος Ιωάννης	σελ.66
3. Αχλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου.....	σελ.67
4. Μετέωρα Θεσσαλίας, Μονή Υπαπαντής	σελ.68
5. Μολυβδοσκεπάστος Κόνιτσα, Κοίμηση της Θεοτόκου	σελ.68
6. Άρτα, Κάτω Παναγιά.....	σελ.70
7. Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά	σελ.71
8. Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία του Μπρυώνη.....	σελ.72
9. Κυψέλη Πρέβεζας, Άγιος Δημήτριος	σελ.73
10. Κωστανιανή Ιωαννίνων, Ταξιάρχες.....	σελ.74
Επίλογος-Συμπεράσματα	σελ.76
1.Συντομογραφίες Περιοδικών	σελ.79
2. Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες.....	σελ.79
α. Ελληνόγλωσση	σελ.79
β. Ξενόγλωσση.....	σελ.84
Προέλευση εικόνων	σελ.86
Εικόνες.....	σελ.89

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ- ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Πολιτική κατάσταση

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, δημιουργήθηκαν νέα κρατικά μορφώματα, όπως η λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, το βασίλειο της Θεσσαλονίκης, το δουκάτο των Αθηνών, η ηγεμονία του Μορέως και οι κτήσεις της Βενετικής Δημοκρατίας.¹

Παράλληλα με τις λατινικές κτήσεις που δημιουργήθηκαν στην Αυτοκρατορία, ιδρύθηκαν και τρία ανεξάρτητα κέντρα, η Αυτοκρατορία της Νικαίας και της Τραπεζούντας στη Μικρά Ασία, και το Δεσποτάτο της Ηπείρου κυρίως στην σημερινή βορειοδυτική Ελλάδα. Το Δεσποτάτο της Ηπείρου ήταν υπό την ηγεσία των απογόνων της βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα Κομνηνού.²

Το Δεσποτάτο της Ηπείρου αναπτύχθηκε ιστοριογεωγραφικά στη σημερινή Δυτική Στερεά Ελλάδα, στην Ήπειρο και την Νότια Αλβανία.³ Ουσιαστικά το Δεσποτάτο της Ηπείρου κατέλαβε τη θέση του μεσοβυζαντινού Θέματος Νικοπόλεως, του οποίου η πρωτεύουσα ήταν η οχυρώτατη πόλη της Ναυπάκτου⁴. Από γεωγραφική άποψη ο χώρος αυτός ορίζεται από τις περιοχές της βορειοδυτικής Ελλάδας, γνωστή ως παλαιά Ήπειρος. Η περιοχή αυτή απαρτιζόταν από τις χώρες των Θεσπρωτών, των Ακαρνανών και των Δολωπών, επίσης από τα νησιά Κέρκυρα, Κεφαλλονιά και Ιθάκη. Το βόρειο και κεντρικό τμήμα της περιλάμβανε ακόμα την χώρα των Πελασγών, των Φθιωτών, των Θεσσαλών και Οζολίων Λοκρών, τα όρια της οποίας έφταναν μέχρι τον Όλυμπο στο βορρά και τον Παρνασσό στον νότο. Στα δυτικά είχε όρια στο Ιόνιο πέλαγος και την Αδριατική θάλασσα, στα βόρεια έφτανε ως την οροσειρά της Πίνδου και το Ακροκέραυνο, στα ανατολικά είχε τον ποταμό Αχελώο και νότια την Κέρκυρα και την Κεφαλλονιά. Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Α΄ το 1215, στην διάρκεια της ηγεμονίας

1 Vasilief, *Ιστορία*, 625.

2 Vasilief, *ό.π.*

3 Nicol, *Despotate* 15-21.

4 Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 41-46.

του αδελφού του Θεοδώρου, ο οποίος ανακατέλαβε την Θεσσαλονίκη το 1224-5 , το Δεσποτάτο επεκτάθηκε διαδοχικά προς τα βόρεια μέχρι την νοητή γραμμή Δυρράχιο - Αχρίδα - Πρίλαπος - Στρώμνιτσα, ανατολικά μέχρι το Τζούρουλον της Ανατολικής Θράκης, την Ανδριανούπολη και το Αιγαίο Πέλαγος και νοτιοανατολικά μέχρι την Υπάτη και τα Σάλωνα.⁵

Μετά τον θάνατο του Θεόδωρου, την εξουσία στην Θεσσαλονίκη την αναλαμβάνει ο αδερφός του Μανουήλ, ενώ η διακυβέρνηση της Ηπείρου περνάει στα χέρια του ανιψιού του Μιχαήλ Β΄(1231-1267). Ο Μιχαήλ Β΄ προσπάθησε να εδραιώσει και να επεκτείνει τα όρια του κράτους του με διάφορες συμμαχίες και επιγαμίες με τους δυτικούς ηγεμόνες. Με αυτόν τον τρόπο, ήρθε αντιμέτωπος με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, ο οποίος ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη από τους Φράγκους. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, το κράτος της Ηπείρου συρρικνώθηκε σημαντικά.⁶ Παρόλα αυτά, η περίοδος αυτή θεωρείται η πιο δημιουργική για το Δεσποτάτο και κυρίως για την νέα πρωτεύουσα του, την Άρτα. Την περίοδο αυτή κτίστηκαν και ανακαινίστηκαν αρκετά μνημεία που συνδέονται με τον Μιχαήλ Β΄ και την σύζυγό του Θεοδώρα (μετέπειτα αγία και πολιούχο της Άρτας), ανάμεσά τους η Κάτω Παναγιά στην Άρτα και η Παντάνασσα κοντά στην Φιλιππιάδα, η Μεταμόρφωση του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξίδι και πολλά άλλα.⁷

Ύστερα από τον θάνατο του Μιχαήλ Β΄, αρχίζει η παρακμή του κράτους της Ηπείρου, το οποίο χωρίστηκε σε δύο μέρη. Το μεγαλύτερο μέρος, Ήπειρος-Αιτωλοακαρνανία, κληρονομήθηκε στον γιο του Μιχαήλ Β΄, Νικηφόρο Α΄, ενώ η Θεσσαλία παραχωρήθηκε στον Ιωάννη, νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄. ⁸ Μετά τον θάνατο του Νικηφόρου Α΄, η εξουσία πέρασε στα χέρια του ανήλικου γιού του Θωμά με επίτροπο την μητέρα του Άννα. Ύστερα από πολλές διαπραγματεύσεις με τον Ανδρόνικο Β΄, ο Θωμάς παντρεύεται την κόρη του Μιχαήλ Παλαιολόγου, Άννα. Ακολουθεί μια ειρηνική περίοδος και οικονομική ανάπτυξη, κατά την οποία δεσπότης ήταν ο Θωμάς. Ο κόμης της Κεφαλονιάς Νικόλαος Ορσίνι δολοφονεί το 1318 τον Θωμά και για να στερεώσει την εξουσία του, ασπάζεται το ορθόδοξο δόγμα και παντρεύεται την χήρα

5 Nicol, *Despotate* 19-22,35. Vasilief, *Ιστορία*, 643,646,647.

6 Βρανούσης, *Το Δεσποτάτο*, 1365.

7 Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 14.

8 Βρανούσης, *Το Δεσποτάτο*, 1365.

Άννα Παλαιολογίνα.⁹ Οι Ορσίνι (Νικόλαος και Ιωάννης) νομιμοποιούνται στον θρόνο ως Παλαιολόγοι και κυβερνούν ως βυζαντινοί δεσπότες για περίπου 20 χρόνια.¹⁰

Με το τέλος όμως της κυριαρχίας των Ορσίνι, θα ακολουθήσει μία περίοδος αστάθειας και αναταραχής, κατά την οποία Βυζαντινοί, Σέρβοι και Αλβανοί θα διαδεχθούν στον θρόνο. Ο κράλης της Σερβίας Στέφανος Δουσάν εξαπλώνει την κυριαρχία του στη βόρεια Ελλάδα, οραματιζόμενος μια σερβοβυζαντινή αυτοκρατορία. Οι Σέρβοι ακολουθούν και υιοθετούν την βυζαντινή ιεραρχία, καθώς και τους βυζαντινούς τίτλους. Η χρήση της σερβικής γλώσσας περιορίζεται, ιδιαίτερα στην Θεσσαλία, και χρησιμοποιείται πλέον μόνο στην ιδιωτική αλληλογραφία. Όλα τα επίσημα έγγραφα γράφονται στα ελληνικά.¹¹ Οι Σέρβοι βασιλείς ανταγωνίζονται τους βυζαντινούς ηγεμόνες σε έργα και χορηγίες. Είναι γνωστό πως καλλιτέχνες κλήθηκαν από την Θεσσαλονίκη¹² και την Ήπειρο¹³ να διακοσμήσουν σέρβικα μνημεία. Μέσω των συνοικεσίων, βυζαντινοί άρχοντες πλέον πλαισιώνουν τον κρατικό μηχανισμό και την αυτοκρατορική γραμματεία του Δουσάν. Τα στρατεύματά του εκτοπίζουν τους βυζαντινούς και αφήνουν πίσω τους μεγάλες καταστροφές στην Ήπειρο, χωρίς βέβαια να εγκατασταθούν εκεί. Μετά τον θάνατο του Δουσάν, ο ετεροθαλής αδερφός του Συμεών Urosh προσπαθεί και αυτός να εδραιωθεί στον ελλαδικό χώρο, στέλνοντας τον γαμπρό του Θωμά ως δεσπότη στα Γιάννενα.¹⁴

Την ίδια εποχή διάφορα αλβανικά φύλα κατεβαίνουν προς τα νότια και εισχωρούν στη Δυτική Μακεδονία, προχωρούν στην Θεσσαλία και περνούν στην Άρτα και την Αιτωλοακαρνανία. Αλβανοί φύλαρχοι εδραιώνονται κατά καιρούς σε διάφορα μικρά κάστρα της Αιτωλοακαρνανίας και της νότιας Ηπείρου, όπως και στο κάστρο της Άρτας. Γύρω στο 1400 Φράγκοι ηγεμόνες, Βυζαντινοί και Φράγκοι από την Πελοπόννησο, οι οποίοι έχουν ανάγκη από πολεμιστές και καλλιεργητές, προσκαλούν και δέχονται ευχαρίστως τους Αλβανούς, προσελκύοντάς τους σιγά σιγά στα εδάφη τους. Αυτή η κάθοδος αναστάτωσε για περίπου έναν αιώνα τις χώρες του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Το 1334 Αλβανοί της Θεσσαλίας περνάνε στην υπηρεσία της Βυζαντινής

⁹ Χατζηγεωργίου, *Το Δεσποτάτο*, 102,104.

¹⁰ Βρανούσης, *Το Δεσποτάτο*, 1365.

¹¹ Subotić, *Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων*, 169.

¹² Στουφή, *Χριστιανική και Βυζαντινή*, 375.

¹³ Subotić, *L' église*, 123. Korac, *Βυζάντιο*, 152.

¹⁴ Βρανούσης, *Το Δεσποτάτο*, 1366,1367.

Αυτοκρατορίας. Μετά από 20-25 χρόνια, Αλβανοί φύλαρχοι γίνονται δεσπότες μικρών κάστρων της Αιτωλοακαρνανίας. Από εκεί ανηφορίζουν και παίρνουν το κάστρο της Άρτας. Το 1374-1399 έχουμε τον Ιωάννη Γκίνη Σπάτα, ο οποίος γίνεται δεσπότης της Άρτας για 25 χρόνια. Η παραμονή των Αλβανών φυλάρχων ήταν μία μάστιγα για την ίδια την επικράτεια και τις γύρω περιοχές. Το κάστρο και το δεσποτάτο των Ιωαννίνων αποτελούν πλέον μία αυτόνομη επικράτεια στο κέντρο της Ηπείρου και, με σκληρούς αγώνες μιας εκατονταετίας περίπου, προσπαθεί να αποκρούσει όλα τα κύματα των Αλβανικών επιδρομών.¹⁵

Η εξουσία θα περάσει τελικά στα χέρια του Καρόλου Τόκκου το 1416, ύστερα από σκληρούς αγώνες. Ο Κάρολος, που από το 1411 κατείχε ήδη τα Ιωάννινα, κατάφερε να ενσωματώσει στο κράτος του το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών του Δεσποτάτου. Ο διάδοχός του Κάρολος II (1429-1488) διατήρησε την εξουσία του στην Άρτα, πληρώνοντας φόρο υποτελείας στους Τούρκους. Κατά την διάρκεια της ηγεμονίας του, τα Ιωάννινα παραδόθηκαν στους Τούρκους το 1430 και μετά τον θάνατό του οι Τούρκοι κατέκτησαν και όλη την υπόλοιπη Ήπειρο.¹⁶

2. Η Εκκλησιαστική κατάσταση στο Δεσποτάτο της Ηπείρου

Με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους, το Πατριαρχείο μεταφέρθηκε στην Νίκαια, δημιουργώντας όμως προβλήματα νομιμότητας τα οποία αμφισβητήθηκαν από την Εκκλησία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως και από την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, μιας και το πατριαρχείο δεν βρισκόταν πλέον στην έδρα του. Η πολιτική οργάνωση τόσο στη Νίκαια όσο και στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, μαζί με την Τραπεζούντα επιδιώκοντας την ανάδειξη του βασιλείου τους ως συνεχιστή της αυτοκρατορίας καθώς και την απελευθέρωσή τους από τους Λατίνους, ήταν φυσικό να δημιουργήσουν τον μεταξύ τους ανταγωνισμό και να εμπλέξουν σε αυτόν την Εκκλησία.¹⁷

Την περίοδο εκείνη, ο Μιχαήλ Η', ο οποίος οδήγησε κάποιους επισκόπους της Ηπείρου και της Θεσσαλίας σε σχίσμα, διέταξε η χειροτονία των επισκόπων να γίνεται από τους τοπικούς μητροπολίτες και προσπάθησε να εφαρμόσει την πολιτική της

¹⁵ Βρανούσης, *Το Δεσποτάτο*, 1367-1369.

¹⁶ Nicol, *Δεσποτάτο*, 255-272, 280-296.

¹⁷ Κατερέλος, *Κανονική δικαιοδοσία*, 361.

ενώσεως με την Εκκλησία της Ρώμης.¹⁸ Όταν η Ορθοδοξία αποκαταστάθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄, το Πατριαρχείο απέκτησε και πάλι την εξουσία του πάνω στην Εκκλησία της Ηπείρου. Αυτό φαίνεται στους καταλόγους του 14^{ου} αιώνα, όπου αναφέρονται διορισμοί επισκόπων σε μέρη όπως το Δυρράχιο, τα Ιωάννινα και η Ναύπακτος. Αν και η πολιτική ανεξαρτησίας της Ηπείρου διεκδικήθηκε συχνά από τους ηγέτες της, σε εκκλησιαστικά θέματα το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης κρατούσε μία σταθερή επιρροή.¹⁹

Τη δεκαετία του 1220 ξέρουμε πως ο μητροπολίτης της Ναυπάκτου, ως κληρονόμος της αρχαίας επισκοπής της Νικοπόλεως, ήταν πάντα πιο ψηλά στην ιεραρχία από τον επίσκοπο της Άρτας. Είναι, επίσης, γνωστό πως η μητροπολιτική έδρα της Ναυπάκτου περιελάμβανε δέκα επισκοπές: τον Αχελώο, τον Αετό, την Άρτα, τη Βέλλα, τη Βόνιτσα, το Βουθρωτό, το Δραγάμεστον, τη Δρυινούπολη και τα Ιωάννινα. Για την εκκλησιαστική ιστορία της Άρτας από το 1267 μέχρι το 1449, όπου έχουμε την κατάληψη από τους Τούρκους, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα από τα έγγραφα παρά μόνο από τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της εποχής.²⁰

Γενικά η Εκκλησία της Ηπείρου κατάφερε να αναζητήσει ή να αποδεχτεί την πατρωνία τόσο των αυτοκρατόρων όσο και των δεσποτών, με αποτέλεσμα να γίνει ένας από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες. Γνωρίζουμε πως η επισκοπή των Ιωαννίνων είχε στην ιδιοκτησία της αλυκές, αλιευτικά δικαιώματα, μύλους, στρέμματα γης, χωριά και χωράφια, τα οποία της παραθέτει το χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ το 1307. Τα χρυσόβουλλα του 1309 και του 1321 επιβεβαιώνουν το δικαίωμα της Εκκλησίας των Ιωαννίνων στην κατοχή πολυάριθμων περιουσιών. Επίσης, ο Ιωάννης Ορσίνι, στο χρυσόβουλλο του για τα Ιωάννινα το 1330, έθεσε σε προστασία την περιουσία της Εκκλησίας υπεράνω όλων. Άλλα και ο Εσάου Μπουοντελμόντι ενδιαφέρθηκε και αυτός για την Εκκλησία των Ιωαννίνων το 1408. Μόνο ο Θωμάς Πρειούμποβιτς τόλμησε να απειλήσει την Εκκλησία και τα κρατικά τμήματα, απέσπασε ένα μεγάλο μέρος του πλούτου και των αγαθών της. Οι περισσότεροι πάντως από τους Έλληνες, Ιταλούς και Σέρβους δεσπότες είχαν συνειδητοποιήσει την ισχυρή θέση που κατείχε η Εκκλησία και την επιρροή της στον απλό λαό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι

18 Karpozilos, *The Ecclesiastical*, 46-52.

19 Nicol, *Despotate*, 329, 330.

20 Nicol, *Despotate*, 330.

Ιταλοί δεσπότες, οι οποίοι αγκάλιασαν την ορθόδοξη πίστη, διαχωρίζοντας έτσι την στάση τους, από τους άλλους Λατίνους κυβερνήτες της Αχαΐας, των Αθηνών και των νήσων του Αιγαίου. Με τον τρόπο αυτό επεδίωξαν να γίνουν αποδεκτοί από τους ντόπιους κατοίκους της Ηπείρου, ως κληρονόμοι των Ελλήνων δεσποτών.²¹

3. Η παιδεία

Την εποχή των δεσποτών στην Ήπειρο τα στοιχεία για την λογοτεχνική και λόγια εν γένει δραστηριότητα είναι λίγα, όπως και για τα χειρόγραφα, τα οποία έχουν θρησκευτικό κυρίως περιεχόμενο.²²

Η Εκκλησία στις αρχές του 13ου αιώνα μπορούσε να καυχηθεί για την παρουσία πολλών λόγιων επισκόπων, όπως ο Ιωάννης Απόκαυκος της Ναυπάκτου, ο Γεώργιος Βαρδάνης της Κέρκυρας και ο Δημήτριος Χωματιανός από την Αχρίδα. Αυτή όμως η μόρφωση προερχόταν από τα κωνσταντινοπολίτικα εκπαιδευτήρια που είχαν δημιουργήσει και η παράδοση της μάθησης είχε γίνει πριν από το 1204. Η παράδοση όμως αυτή δεν συνεχίστηκε μετά τον θάνατό τους. Φυσικά υπήρχαν σχολεία και βιβλιοθήκες, αλλά ούτε η Άρτα ούτε τα Ιωάννινα έβγαλαν κάποια διακεκριμένη προσωπικότητα. Κανένας από τους δεσπότες δεν ίδρυσε ιδρύματα Ανώτατης Εκπαίδευσης. Ο μοναχός Ιώβ Μελίας Ιασίτης, ο οποίος συνέγραψε τον βίο της Αγίας Θεοδώρας της Άρτας και του Αγίου Νείλου Εριχιώτη του Γερομερίου, είχε προφανώς κάποιες τοπικές σχέσεις με την Ήπειρο, έζησε όμως και έγραψε στην Κωνσταντινούπολη. Η λογοτεχνική του παραγωγή αποτελούνταν, πέρα από τους ύμνους, κυρίως από αντιλατινικές και ανθενωτικές πολεμικές.²³

Η Ήπειρος δεν συνέβαλε καθόλου στην αναβίωση της αρχαιοελληνικής κλασικής παιδείας, η οποία άνθισε στην αυλή του Ανδρόνικου Β΄ και στην Θεσσαλονίκη. Πολύ λίγα ονόματα συγγραφέων ή γραφέων είναι γνωστά. Αυτά είναι ο Μιχαήλ Ζωριανός, ο Κοσμάς Ανδριτσόπουλος και ο Μιχαήλ Φιλανθρωπηνός. Ούτε όμως η Ιταλική κυριαρχία ενέπνευσε την λογοτεχνική και ποιητική δραστηριότητα. Ένα παράδειγμα είναι ο Ιωάννης Ορσίνι, ο οποίος ανέθεσε σε έναν ποιητή δεύτερης τάξης, τον Κωνσταντίνο Ερμονιανό, να συνθέσει μία συλλογή ιστοριών από τον Όμηρο. Τα μόνα έργα, τα οποία μπορούν να δημιουργήσουν κάποιο ενδιαφέρον, λόγω της

²¹ Nicol, *Despotate*, 335-336.

²² Nicol, *Δεσποτάτο*, 345.

²³ Nicol, *Δεσποτάτο*, 345.

μοναδικότητας τους σε πληροφορίες και μερικές φορές σε ζωνρά περιγραφικά στοιχεία, είναι το Χρονικό των Ιωαννίνων και το Χρονικό της οικογένειας των Τόκκων, αλλά και πάλι δύσκολα μπορεί να τα χαρακτηρίσει κάποιος μνημεία μεγάλης λογοτεχνίας.²⁴

4. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

α. Η αρχιτεκτονική

Η αρχιτεκτονική στο Δεσποτάτο της Ηπείρου έχει τις ρίζες της στην παράδοση της βυζαντινής «προ-ελλαδικής σχολής» που άνθισε τον όγδοο, ένατο και δέκατο αιώνα στη νότια Ελλάδα, την Πελοπόννησο και την Ήπειρο. Αφομοιώνει διάφορες επιρροές και με τη σειρά της επηρεάζει και τις γειτονικές περιοχές, όπως τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία, οι οποίες είχαν ενσωματωθεί, για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, από τους Κομνηνοδουκάδες. Η αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία στη χρήση τύπου ναών. Περισσότερο συνηθισμένοι είναι οι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς με τρούλο, οι σταυρεπίστεγοι, οι βασιλικές και οι μονόχωροι ναοί.²⁵

Οι περισσότεροι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί του Δεσποτάτου ανήκουν στον τύπο των απλών δικιόνιων, όπου οι δύο ανατολικοί κίονες έχουν αντικατασταθεί με πεσσούς. Οι απλοί δικιόνιοι επικρατούν συνήθως στην νότια Ελλάδα και ανήκουν κατά κανόνα στην «ελλαδική σχολή». Αυτός ο τύπος συναντάται στον ναό του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς (Εικ.1,2), στον Άγιο Γεώργιο στο Αγγελόκαστρο της Αιτωλίας, στην εκκλησία του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι της Ακαρνανίας και στην Παναγία (Κόκκινη Εκκλησιά) στο Βουλγαρέλι,²⁶ Συναντάται επίσης και σε εκκλησίες, οι οποίες βρίσκονται στις γύρω περιοχές και μοιάζουν με αυτές του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως η Ομορφοκκλησιά κοντά στην Καστοριά, η Αγία Τριάδα και η Βλαχέρνα στο Μπεράτ της Αλβανίας. Στον ίδιο τύπο ανήκει και η εκκλησία της Μεγάλης Παναγίας στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας, αλλά αντί για τρούλο έχει μία διαμήκη καμάρα.²⁷ Δύο εκκλησίες η Παντάνασσα Φιλιπιάδας (Εικ.3,4) και η αρχική

24 Nicol, *Δεσποτάτο*, 343-345.

25 Vocotopoulos, *Church architecture*, 80.

26 Velenis, *Origins*, 281,282,283.

27 Vokotopoulos, *Church architecture*, 80.

μορφή της Παρηγορήτισσας (Εικ.5) του Δεσποτάτου της Ηπείρου ανήκουν στους σύνθετους τετρακίονιους ναούς και τοποθετούνται στα μέσα του 13ου αιώνα. Η παραλλαγή αυτή είναι χαρακτηριστική της «σχολής της Πρωτεύουσας».²⁸

Μία πρωτότυπη δημιουργία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είναι ο ναός της Παρηγορήτισσας, διότι είναι ένας ιδιόρρυθμος ναός με πρωτότυπο αρχιτεκτονικό σχέδιο και δυτικές επιδράσεις, οι οποίες μας θυμίζουν ιταλικά παλάτια της Αναγέννησης. Στο ισόγειο, ο κυρίως ναός είναι τετράγωνος και σε τέταρτη από το έδαφος στάθμη μετατρέπεται σε έναν σταυροειδή ναό με τρούλο, ο οποίος φέρεται από οκτώ τόξα (Εικ.6).²⁹

Στο Δεσποτάτο της Ηπείρου κυριαρχούν όμως πολύ οι μονόχωροι δρομικοί ναοί. Κάποιοι από αυτούς είναι ο άγιος Βασίλειος στην Άρτα (εικ.7,8) και η Παναγία Αλιχινιώτισσα κοντά στη Βόνιτσα.³⁰

Άλλος ένας τύπος ναού που συναντάται είναι οι τρίκλιτες βασιλικές με την Αγία Θεοδώρα της Άρτας να ανήκει σε αυτόν τον τύπο. Είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με τρεις ημιεξαγωνικές ασπίδες και τριμερή νάρθηκα, στο κέντρο του οποίου υψώνεται χαμηλός τρούλος. Το καθολικό της μονής Βλαχερνών στο χωριό Βλαχέρνα της Άρτας (Εικ.9,10), κτίστηκε στη θέση παλαιότερης εκκλησίας (10ου αιώνα), στην οποία ανήκουν η νότια ασπίδα και τμήμα του ανατολικού τοίχου του διακονικού. Η εκκλησία αρχικά ακολούθησε τον τύπο της τρίκλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής, στην οποία αργότερα προστέθηκαν τρεις τρούλοι ένας σε κάθε κλίτος.³¹

Ένας τύπος που έχει επίσης ιδιαίτερη διάδοση στο Δεσποτάτο της Ηπείρου είναι οι σταυρεπίστεγοι ναοί, με τους οποίους θα ασχοληθούμε εκτενέστερα. Σε αυτόν τον τύπο ανήκουν η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Γαλαξίδι, ο Άγιος Ιωάννης στο Γαλατά, η Κάτω Παναγιά στην Άρτα, η Παναγία του Μπρυώνη στην Άρτα, ο Άγιος Δημήτριος στην Πρέβεζα, οι Ταξιάρχες (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) στην Κωνσταντιανή Ιωαννίνων, η Πόρτα Παναγιά στην Θεσσαλία, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο

28 Βοκοτόπουλος, *Παντάνασσα*, 18.

29 Vokotopoulos, *Church architecture*, 83.

30 Τσουρής, *Διάκοσμος*, 23,39. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 44.

31 Τσουρής, *Διάκοσμος*, 21,32. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 11-41.

Αχλαδοχώρι Τρικάλων, το καθολικό της ιερά μονής Υπαπαντής στα Μετέωρα και το δυτικό τμήμα του ναού της Παναγίας Μολυβδοσκεπάστης στην Κόνιτσα.

Πολλές εκκλησίες αρχικά δεν είχαν νάρθηκα, ο νάρθηκας προστίθεται αργότερα και συνήθως είναι μικρού μεγέθους, με εξαίρεση αυτόν της Παναγίας στη Μολυβδοσκεπάστη³², όπου ο νάρθηκας είναι μεγαλύτερος από τον τρίκογχο ναό. Συχνά οι εκκλησίες πλαισιώνονται από στοές, οι οποίες συναντώνται μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα, όπως στη δεύτερη φάση της Παρηγορήτισσας, ή προστίθενται αργότερα, όπως στην εκκλησία της Αγίας Θεοδώρας και στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Παρεκκλήσια συχνά τοποθετούνται στο ανατολικό άκρο των πλευρικών στοών. Τα περίστωα, οι πλευρικές στοές και τα παρεκκλήσια είναι ξένα προς την τοπική παράδοση. Τα πλευρικά παρεκκλήσια εμφανίζονται στις αρχές του δέκατου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη.³³

Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην τοιχοποιία είναι δύο ειδών: το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής (Εικ.7) και το γνωστό από παλαιότερες εποχές σύστημα με την εναλλαγή λίθων και πλίνθων (Εικ.3).³⁴ Στο πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής έχουμε την τοιχοποιία με λίθους, όχι απολύτως κανονικούς, καθώς και παρεμβολή πλίνθων οριζοντίως και καθέτως στους αρμούς.³⁵ Στο Δεσποτάτο συνήθως συναντάται η χρήση διπλών τούβλων καθέτως. Είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της «ελλαδικής σχολής», αλλά η προέλευσή του μπορεί να αποδοθεί στην πρόιμη χριστιανική περίοδο.³⁶

Οι καμάρες συνήθως κατασκευάζονται από τούβλα. Τα σταυροθόλια συναντώνται σε ορισμένα κτίρια, όπως στην Παρηγορήτισσα, στο νάρθηκα της Μεγάλης Παναγίας στην Παραμυθία και στην δυτική στοά της Παντάνασσας. Οι αψίδες συνήθως είναι τρίπλευρες, όπως στην «σχολή Ελλάδος» και ημικυκλικές που είναι τυπικές στην «προ ελλαδική σχολή». Από τις δεύτερες έχουν διασωθεί λίγες, όπως στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Φανάρι. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αψίδες των ναών του Αγίου Νικολάου και των Ταξιαρχών στην Μόκιστα Αιτωλίας, οι οποίες είναι ορθογώνιες και

³² Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 51-56.

³³ Vocotopoulos, *Church architecture*, 84. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 140-141, 210.

³⁴ Vocotopoulos, *Church architecture*, 84. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 22-23.

³⁵ Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, 221. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 22-23.

³⁶ Vocotopoulos, *Church architecture*, 85.

ανήκουν στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα. Οι ερμηνείες που μπορεί να δοθούν σε αυτό το ασυνήθιστο χαρακτηριστικό των βυζαντινών εκκλησιών είναι δυο: η επιρροή της δυτικής ναοδομίας, όπου οι κόγχες, αν και ορθογώνιες, στις φράγκικες εκκλησίες είναι μεγαλύτερες και έχουν διαφορετική χρήση και η μίμηση των συριακών μοντέλων της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Κατά τον Βοκοτόπουλο, αυτό το ασυνήθιστο χαρακτηριστικό οφείλεται στην επαναχρησιμοποίηση των μεγάλων αρχαίων λαξευμένων πλίνθων.³⁷

Οι τρίπλευρες ασίδες (Εικ.7,9) ζωντανεύουν από τα τυφλά αψιδώματα που υπάρχουν στις τρεις πλευρικές όψεις. Αυτή είναι μια πρακτική ξένη προς την «προ-ελλαδική» και «ελλαδική σχολή». Πρώτη φορά μπορούμε να την συναντήσουμε στη Μακεδονία τον δωδέκατο αιώνα στον Άγιο Δημήτριο στην Αιανή. Στην Ήπειρο, τα τυφλά αψιδώματα, ρεύμα που εμφανίζεται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, είναι μερικές φορές χαμηλότερα από το παράθυρο της κεντρικής πλευράς. Κάποιοι ναοί έχουν τρίπλευρες ασίδες με ένα παράθυρο σε κάθε πλευρά, όπου το κεντρικό είναι υψηλότερο.³⁸

Οι εκκλησίες διαθέτουν συνήθως ευθύγραμμα αετώματα, ακολουθώντας την «προ-ελλαδική» και «ελλαδική σχολή». Καμπύλα αετώματα, που θυμίζουν την «σχολή Πρωτεύουσας» υπάρχουν στο ναό της Κόκκινης Εκκλησίας στο Βουλγαρέλι και στον Άγιο Δημήτριο στο Φανάρι. Οι τρούλοι είναι κατά κανόνα οκταγωνικοί, ακολουθώντας την «σχολή Ελλάδος». Οι τρούλοι των ναών της Βλαχέρνας (Εικ.9), της Παρηγορήτισσας (Εικ.5) και της Παντάνασσας (Εικ.3) θυμίζουν παλαιολόγια παραδείγματα στη Θεσσαλονίκη. Οι πολύ ψηλοί τρούλοι στο μοναστήρι της Μολυβδοσκεπάστης μοιάζουν με αυτούς που βρίσκονται στη Μακεδονία. Τα παράθυρα στους ναούς του Δεσποτάτου είναι συνήθως τοξωτά.³⁹

Έντονη είναι η διακοσμητική διάθεση στις εξωτερικές επιφάνειες των ναών (Εικ.7). Μερικά θέματα δημιουργούνται με απλά τούβλα, όπως επάλληλες ή καμπύλες γωνίες, ζιγκ-ζαγκ, ψαροκόκαλα, σταυροί, ρόμβοι, ενώ άλλα διαμορφώνονται με επεξεργασμένα τούβλα. Οι επιρροές τους είναι συνήθως από την «ελλαδική σχολή», όπως τα ζιγκ-ζαγκ και από τη Μακεδονία, όπως οι ομόκεντροι ρόμβοι. Συναντώνται

³⁷ Vocotopoulos, *Church architecture*, 85.

³⁸ Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 42-43.

³⁹ Vocotopoulos, *Church architecture*, 85-86. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 51-56.

όμως και θέματα για πρώτη φορά στο Δεσποτάτο, όπως οι μαϊάνδροι ή τα κεραμίδια σχήματος Ζ.⁴⁰

Οι αρχιτέκτονες που εργάστηκαν στο Δεσποτάτο είναι άγνωστοι. Η αρχιτεκτονική ποιότητα είναι άνιση, καθώς τα πιο εντυπωσιακά μνημεία βρίσκονται συνήθως μέσα ή κοντά στην Άρτα. Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις, όπως ο Άγιος Νικόλαος Μεσοποταμιάς, που είναι ένα ακριβό μνημείο. Τα περισσότερα μνημεία όμως έχουν μία επαρχιακή ποιότητα, ακόμα και η Παναγία του Μπρυώνη, η οποία εγκαινιάστηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό Β΄ το 1238. Συμπερασματικά η αρχιτεκτονική της Ηπείρου, επηρεάζεται τόσο από την «σχολή Ελλάδος», όσο και από την Πρωτεύουσα, αλλά και από τη Μακεδονία και τη Δύση.⁴¹

β. Ζωγραφική

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τη δημιουργία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, η τέχνη, όπως είναι γνωστό, αναπτύσσεται ιδιαίτερα σε αυτό. Στο νέο κράτος έρχονται μάστορες και καλλιτέχνες για να καλύψουν τις ανάγκες των ηγεμόνων. Χτίζουν λαμπρά ανάκτορα και μεγαλοπρεπείς ναούς. Καλούν έμπειρους τεχνίτες και ζωγράφους από τα μεγάλα κέντρα, την Κωνσταντινούπολη και την Θεσσαλονίκη. Οι καλλιτέχνες που έρχονται στο νεοσύστατο κράτος σχηματίζουν καλλιτεχνικά κέντρα, δημιουργούν ιδιαίτερα έργα, αναδεικνύουν την τέχνη τους και αποδεικνύουν την συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης. Επίσης, η Άρτα, πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, αποτελεί σημαντικό εμπορικό κέντρο και σταθμό, είναι ανοιχτή προς την Δύση με συνέπεια να δέχεται επιρροές και από εκεί.⁴²

Πολλά σύνολα τοιχογραφιών έχουν σωθεί από αυτήν την περίοδο, δεν έχουν όμως συντηρηθεί και μελετηθεί ιδιαίτερα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η σωστή αποτίμησή τους. Μια ομάδα τοιχογραφιών διακρίνεται για τον συντηρητισμό και την προσκόλληση της σε τρόπους του προηγούμενου αιώνα.⁴³

Στον Άγιο Νικόλαο της Ροδιάς οι τοιχογραφίες που έχουν διασωθεί είναι δυσδιάκριτες από τα άλατα. Αυτές που διακρίνονται καλύτερα ανήκουν στον 13ο

40 Vocotopoulos, *Church architecture*, 87. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 23

41 Vocotopoulos, *Church architecture*, 91.

42 Γιαννούλης, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων*, 20-21.

43 Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229.

αιώνα και είναι οι προφήτες στο τύμπανο του τρούλου, η Μετάληψη και η Μετάδοση των Αποστόλων, οι Τρεις Παίδες εν τη Καμίνω και οι Επτά Παίδες οι εν Εφέσω. Οι μορφές είναι λεπτές και ψιλοδουλεμένες, με συγκρατημένες χειρονομίες, οι πτυχές σχηματοποιημένες και κυριαρχούν τα έντονα χρώματα.⁴⁴

Οι τοιχογραφίες του ναού της Κάτω Παναγιάς είναι καλύτερες σε ποιότητα αν και δεν ξεπερνούν το επαρχιακό επίπεδο. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδος εικονίζεται σε προτομή ο Παλαιός των Ημερών, στην κάτω ζώνη μετωπικοί ιεράρχες, στην καμάρα ο Ιησούς Δωδεκαετής στον ναό (Εικ.11) και ο προφήτης Ζαχαρίας. Οι μνημειακές μορφές έχουν ήρεμη πτυχολογία, ενώ στις σκηνές, οι πυκνές ταραγμένες πτυχές έχουν κομνήνειες καταβολές. Τα αρχιτεκτονήματα του βάθους είναι τελείως επίπεδα.⁴⁵

Στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του ναού των Ταξιαρχών της Κωστανιανής και του περιστώου της Παντάνασσας Φιλιππιάδος. Οι τοιχογραφίες της Κωστανιανής έχουν τυποποιημένα ωσειδή πρόσωπα, σχηματοποίηση της κόμης, ανήσυχη πτυχολογία και δυσδιάκριτα κτίρια, απηχούν και αυτές σε επαρχιακά ρεύματα, συνδέονται με το υστεροκομνήνιο ρεύμα, το οποίο συναντάται στον βορειοελλαδίτικο χώρο.⁴⁶

Στης μονή Βλαχέρνα της Άρτας έχει σωθεί πλούσιος ζωγραφικός διάκοσμος, ο οποίος τοποθετείται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Οι τοιχογραφίες χωρίζονται σε δύο φάσεις αυτές του κυρίως ναού (μέσα 13^{ου} αιώνα) και του νάρθηκα (τέλη 13^{ου} αιώνα). Ακολουθούν την κομνήνεια παράδοση. Οι μορφές ελεύθερες, πιο ήρεμες στην στάση και την κίνηση. Μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια που λοξεύουν προς τα άκρα επάνω, όπως στην ψηλάφιση του Θωμά (Εικ.12). Πρέπει να είναι έργο ζωγράφων από την Κωνσταντινούπολη, κάτι που αποδεικνύεται από το πλούσιο καλλιτεχνικό υπόβαθρο της τέχνης.⁴⁷

Στον ναό της Αγίας Θεοδώρας το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει σωθεί ολόκληρο στον νάρθηκα, αποσπασματικά στον κυρίως ναό, όπως επίσης σπαράγματα τοιχογραφιών στον δυτικό εξωτερικό τοίχο.⁴⁸ Οι περισσότερες τοιχογραφίες έχουν χαθεί από τα διακοσμητικά στοιχεία όμως που έχουν σωθεί φαίνεται ότι ο ναός είχε

⁴⁴ Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229-233.

⁴⁵ Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229-233.

⁴⁶ Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229-233. Φουστέρης, *Εικονογραφικό πρόγραμμα*, 35.

⁴⁷ Αχειμάστου-Ποταμιανού, *Βλαχέρνα*, 60-68, 115-122.

⁴⁸ Γιαννούλης, *Οι Τοιχογραφίες*, 22.

πλούσια διακόσμηση. Όσον αφορά την τεχνοτροπία οι μορφές είναι λεπτές ραδινές, μόνο σε μερικές περιπτώσεις υπάρχει σωματικό πλάτος, όπως ο Χριστός στην εκδίωξη των εμπόρων από τον ναό. Οι μορφές είναι στατικές υπάρχει αφηγηματικότητα στην τεχνοτροπία.⁴⁹

Τα μόνα εντοιχία ψηφιδωτά που διασώζονται στην Ήπειρο είναι αυτά στον ναό της Παρηγορήτισσας. Στον τρούλο υπάρχει η προτομή του Χριστού Παντοκράτορα (Εικ.13) που ευλογεί και κρατεί κλειστό ευαγγέλιο. Τον Παντοκράτορα περιβάλλουν αγγελικές δυνάμεις, ακριβώς πάνω από τα παράθυρα του τρούλου. Ανάμεσα στα παράθυρα στέκονται δώδεκα προφήτες που κρατούν ανοιχτά ειλητάρια. Οι προφήτες της Παρηγορήτισσας κατατάσσονται στις κορυφαίες δημιουργίες της Παλαιολόγειας ζωγραφικής, λόγω των τολμηρών χρωματικών συνδυασμών, της αρμονικής πτυχολογίας, των ελεύθερων κινημένων στάσεων τους και της προσωπογραφικής απόδοσης των χαρακτηριστικών. Το ελεύθερο πλάσιμο στα πρόσωπά τους έρχεται σε αντίθεση με το στεγνό πλάσιμο του Παντοκράτορος. Το μόνο σίγουρο είναι ότι τα ψηφιδωτά της Παρηγορήτισσας δεν είναι έργο ντόπιων συνεργείων, προφανώς θα μετακλήθηκαν είτε από την Κωνσταντινούπολη είτε από την Θεσσαλονίκη.⁵⁰

Οι περισσότερες τοιχογραφίες του Δεσποτάτου της Ηπείρου του 13^{ου} αιώνα δεν μπόρεσαν να αποβάλλουν τον επαρχιακό και συντηρητικό χαρακτήρα τους. Η μόνη εξαίρεση είναι οι προφήτες της Παρηγορήτισσας. Άλλη μία διαπίστωση είναι ότι δεν δημιουργήθηκε μια τοπική «σχολή» ζωγραφικής, αντίθετα τα σύνολα των τοιχογραφιών διαφέρουν μεταξύ τους και αντικατοπτρίζουν διαφορετικές καταβολές και αισθητικές αντιλήψεις.⁵¹

Για τον 14ο και 15ο αιώνα υπάρχουν λίγες τοιχογραφίες που έχουν διασωθεί. Στην Κόκκινη Παναγιά της Κόνιτσας διασώζονται οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου. Η Σκηνή του Μαρτυρίου ανάμεσα σε προφήτες στο τεταρτοσφαίριο, ο Μελισμός ανάμεσα σε δύο αγγέλους με ριπίδια και δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, από τους οποίους ο άγιος Βασίλειος κρατεί τον θυόμενο Χριστό βρέφος. Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται στον 14^ο με αρχές 15^{ου} αιώνα.⁵² Οι τοιχογραφίες της

⁴⁹ Γιαννούλης, *Οι Τοιχογραφίες*, 294-306. Fundic, *Η μνημειακή τέχνη*, 159,179,186.

⁵⁰ Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229-233, Γιαννούλης, Ορλάνδος, Παπαδοπούλου

⁵¹ Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229-233.

⁵² Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*, 229-234.

Μολυβδοσκεπάστης⁵³ όπου το αρχαιότερο στρώμα ανάγεται στα τέλη του 14ου αιώνα ή στις αρχές του 15ου αιώνα σχετίζονται με την ζωγραφική της Καστοριάς. Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου, που χρονολογούνται στο 1413-14, λόγω της επιγραφής που διασώζεται, εικονίζονται στην κατώτερη ζώνη ολόσωμοι άγιοι και ο κτήτορας με την οικογένεια του και στην ανώτερη ζώνη ευαγγελικές σκηνές. Οι τοιχογραφίες σχετίζονται με την σύγχρονη ζωγραφική της Δυτικής Μακεδονίας.⁵⁴

5. ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο παρόν πόνημα θα ασχοληθούμε με τους σταυρεπίστεγους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Σκοπός της εργασίας είναι να εξεταστούν ο τύπος, η ιστορία τους, καθώς και σε ποιες περιοχές αναπτύχθηκαν, η σύνδεση του τύπου με την τοπική εξουσία και η επιρροή που είχε στις γειτονικές περιοχές. Θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε από που προήλθε αυτός ο τύπος και γιατί προτιμήθηκε ιδιαίτερα στο Δεσποτάτο, ερώτημα που απασχολεί διαχρονικά τους ερευνητές.

Ο πρώτος που προσπάθησε να κατατάξει πιο συστηματικά τους σταυρεπίστεγους ναούς είναι ο Α. Ορλάνδος, χωρίζοντάς τους σε κατηγορίες και παραλλαγές. Μετέπειτα ακολούθησαν ερευνητές, όπως ο Π. Βοκοτόπουλος, ο Χ. Μπούρας, η Α. Πάσαλη και η Ι. Στουφή-Πουλημένου, οι οποίοι μετά από ενδελεχή μελέτη που διενήργησαν σε αυτόν τον τύπο ανακάλυψαν και πρόσθεσαν και άλλες παραλλαγές στην ήδη γνωστή κατηγορία Α. Στην βιβλιογραφία πλέον συναντώνται 9 παραλλαγές της κατηγορίας Α (Α1-Α9).

Στην παρούσα εργασία θα συλλέξουμε και θα καταγράψουμε όλους τους γνωστούς τύπους των σταυρεπίστεγων ναών (Α,Β,Γ) με τις παραλλαγές τους. Επίσης, θα συλλέξουμε όλους τους σταυρεπίστεγους ναούς που συναντώνται αυτήν την περίοδο στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, εντάσσοντάς τους σε έναν πιο συστηματικό κατάλογο μνημείων.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε την τυπολογία, την γένεση και την διάδοση των σταυρεπίστεγων ναών. Θα αναφερθούμε στον πρώτο σταυρεπίστεγο ναό που εμφανίζεται στην Πελοπόννησο, στους τρεις τύπους σταυρεπίστεγου ναού, καθώς και

⁵³ Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 81-82.

⁵⁴ Αχεμάστου-Ποταμιανού, *Η κτιτορική παράσταση*, 231.

στις παραλλαγές τους. Επίσης θα αναφερθούμε στην τρουλλοκαμάρα, η οποία είναι μια παραλλαγή του τρούλλου, εμφανίζεται σε διάφορους τύπους ναών, και κατ' επέκταση στους σταυρεπίστεγους ναούς. Θα παραθέσουμε επίσης τις απόψεις και τις θεωρίες που ανέπτυξαν οι ερευνητές για την προέλευση αυτού του τύπου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα ερευνήσουμε την τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Θα παρουσιάσουμε αναλυτικά τον κάθε ναό ξεχωριστά. Θα τους χωρίσουμε σε κατηγορίες και παραλλαγές και θα τους τοποθετήσουμε εκεί που ανήκουν αντίστοιχα.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε την μορφολογία και τα κατασκευαστικά των ναών. Αρχικά θα αναλύσουμε εκτενώς τους τρόπους δομής της τοιχοποιίας τους, όπου και θα γίνει ο χωρισμός ανάλογα με τον τύπο τοιχοποιίας. Στη συνέχεια θα μελετήσουμε τον πλούσιο κεραμικό διάκοσμο, που είναι πολύ έντονος σε όλους τους ναούς στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, καθώς και τον γλυπτό διάκοσμο, ο οποίος, εν αντιθέσει με τον κεραμικό, είναι αρκετά λιτός. Επιπλέον θα κάνουμε μία μικρή αναφορά στην μορφολογία δηλαδή στις ασίδες, στις θύρες, τα παράθυρα, στους τρούλλους και την τρουλλοκαμάρα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα κάνουμε μία μικρή αναφορά στην «ηπειρώτικη σχολή» που δημιουργήθηκε κατά την ακμή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, θα αναφερθούμε στον πρωτοεμφανιζόμενο τύπο του τρίκλιτου σταυρεπίστεγου ναού. Επιπλέον θα παρουσιάσουμε τις περιοχές που ανήκουν στην σφαίρα επιρροής του Δεσποτάτου. Η Σερβία είναι αυτή που ανήκει στη σφαίρα επιρροής του Δεσποτάτου, με τρία παραδείγματα σταυρεπίστεγων ναών, στην αρχιτεκτονική των οποίων φαίνονται καθαρά τα χαρακτηριστικά της «ηπειρώτικης σχολής».

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα αναλύσουμε την σχέση των σταυρεπίστεγων ναών με την τοπική εξουσία. Θα δούμε ποια είναι τα μνημεία, με δεσπότες χορηγούς, ποια ανήκουν σε επιφανείς οικογένειες της εποχής, ποια σε γνωστούς κληρικούς, ποια είναι αυτά που δεν έχουν κάποιον επιφανή κτήτορα, καθώς και εκείνα τα μνημεία στα οποία απλώς δεν αναφέρεται κανένα όνομα που να συνδέεται με τον κτήτορα.

Στο έκτο κεφάλαιο παραθέτουμε έναν περιληπτικό κατάλογο μνημείων για τους ναούς που αναλύσαμε και που ανήκουν στην κατηγορία των σταυρεπίστεγων του

Δεσποτάτου της Ηπείρου, με αναφορά στον εσωτερικό διάκοσμο, στην χρονολόγηση και την βιβλιογραφία τους.

Τέλος κλείνουμε την μελέτη μας με τον επίλογο και τα συμπεράσματα που προέκυψαν κατά την διάρκεια της συγγραφής της εργασίας. Θα γίνει αναφορά στις Συντομογραφίες και την Βιβλιογραφία. Στο τέλος της εργασίας θα παραθέσουμε το παράρτημα των εικόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Οι σταυρεπίστεγοι ναοί

1. Ερμηνεία της Τυπολογίας

Οι σταυρεπίστεγοι ναοί που εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο τον 13^ο αιώνα έχουν ιδιαίτερη διάδοση στην Ήπειρο, την Εύβοια, την Αττική και την Πελοπόννησο. Το αρχαιότερο γνωστό μνημείο έως σήμερα είναι ο ναός της Αγίας Τριάδας στο Κρανίδι του Άργους (εικ.14,15), ο οποίος χρονολογείται το 1244-45.⁵⁵

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την μελέτη αυτού του τύπου ναού είναι ο Γ. Σωτηρίου το 1926.⁵⁶ Ο Γ. Σωτηρίου τον κατατάσσει στον τύπο της σταυρεπίστεγης βασιλικής, αργότερα ο Α. Ορλάνδος θα τον κατατάξει στον σταυρεπίστεγο μονόκλιτο ναό, παραλλαγής Α1.⁵⁷ Από την επιγραφή⁵⁸ γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία ιδρύσεως του ναού το 1245, καθώς και τον κτήτορά του τον Μιχαήλ Μούρμουρα, ο οποίος πιθανότατα ήταν άρχοντας της περιοχής. Είναι ένα κτίσμα μικρών διαστάσεων (6,10μ. x 2,86μ.), όπου η εγκάρσια καμάρα διακόπτει την κατά μήκος καμάρα του ναού. (εικ.16) Παρά την ευτελή τοιχοδομία και τον ευνόητο διάκοσμο του ναού, αυτός δίνει καλή εντύπωση με τις σωστές αναλογίες και τις ψηλές διαστάσεις του. Διασώζει επίσης, πολύτιμα λείψανα της βυζαντινής τοιχογραφίας των μέσων του 13ου αιώνα.⁵⁹

Ο πρώτος που επιχείρησε να κατατάξει τους σταυρεπίστεγους ναούς είναι ο Ευαγγελίδης, ο οποίος τους χώρισε σε τέσσερις κατηγορίες: α) τους μονόκλιτους σταυρεπίστεγους, β) εκείνους που έχουν κάτοψη ελευθέρου σταυρού, γ) τους δίκλιτους και δ) τους τρίκλιτους.⁶⁰ Μια πιο συστηματική κατάταξη των σταυρεπίστεγων ναών έκανε ο Α. Ορλάνδος, η οποία χρησιμοποιείται έως σήμερα. Ο Ορλάνδος τους διέκρινε σε τρεις κατηγορίες: α) στους μονόκλιτους, β) στους ελεύθερους σταυρούς και γ) στους τρίκλιτους. Στην κατηγορία Α (μονόκλιτους) διέκρινε τρεις παραλλαγές. Στην παραλλαγή Α1 (Εικ.17,22) παρουσιάζεται μία ορθογώνια κάτοψη, στην οποία δεν σημειώνεται η ύπαρξη εγκάρσιας καμάρας, διότι οι μακροί τοίχοι του ναού

⁵⁵ Σωτηρίου, *Αγία Τριάς Κρανιδίου*, 194. . Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Trlada bei Kranidi*, 4.

⁵⁶ Σωτηρίου, *Αγία Τριάς Κρανιδίου*, 193. . Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Trlada bei Kranidi*, 4.

⁵⁷ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, 42.

⁵⁸ Σωτηρίου, *Αγία Τριάς Κρανιδίου*, 193-196, Kalopissi-Verti, *Inscriptions*, 64-65. Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Trlada bei Kranidi*, 2-4, εικ. 1, πιν. I

⁵⁹ Σωτηρίου, *Αγία Τριάς Κρανιδίου*, 193-196. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 102

⁶⁰ Ευαγγελίδης, *Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, 270-274.

συνεχίζονται ισοπαχείς και αδιάσπαστοι καθ' όλο το μήκος τους. Κάποια παραδείγματα αυτού του τύπου είναι: η Αγία Τριάδα στο Κρανίδι Αργολίδος (1245)⁶¹, η Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Γαλαξίδι (1271)⁶², το Καθολικό Μονής Υπαπαντής στα Μετέωρα Θεσσαλίας (1366)⁶³ και ο Άγιος Κωνσταντίνος Αχρίδος (13^{ον} αιώνα).⁶⁴

Στην παραλλαγή Α2 (Εικ.17) σημειώνεται στην κάτοψη η εγκάρσια καμάρα με δύο τυφλά τόξα που ανοίγονται στους πλάγιους τοίχους του ναού. Κάποια παραδείγματα αυτού του τύπου είναι: το Καθολικό Μονής Ταλαντίου στην Αργολίδα⁶⁵, ο Άγιος Δημήτριος στα Μέγαρα⁶⁶ και ο Άγιος Νικόλαος στο Μουρί Κρήτης.⁶⁷ Η παραλλαγή Α3 (Εικ.17) εμφανίζει στους μακρούς τοίχους του ναού όχι μόνο μία εσοχή κάτωθεν της εγκάρσιας καμάρας, αλλά και δύο τυφλά αψιδώματα εκατέρωθεν της εγκάρσιας καμάρας. Κάποια παραδείγματα αυτού του τύπου είναι: η Αγία Τριάδα Κεραμεικού στην Αθήνα, οι Άγιοι Θεόδωροι Αργολίδος και η Παναγία στην Ευγενική Κρήτης. Ο Α. Ορλάνδος αναφέρει πως τα περισσότερα παραδείγματα του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα ανήκουν στην παραλλαγή Α1, ενώ στην παραλλαγή Α3 ανήκουν τα μνημεία που κτίστηκαν επί τουρκοκρατίας.⁶⁸

Ο Χ. Μπούρας αναφέρει και άλλες δύο παραλλαγές που ανήκουν στην Α κατηγορία. Την παραλλαγή Α4, όταν στον τύπο Α1 προστεθούν ενισχυτικά σφενδόνια στις γενέσεις της εγκάρσιας καμάρας (Καθολικό μονής Ρεκίτσας)⁶⁹ και την παραλλαγή Α5, όπου τα ενισχυτικά σφενδόνια της περίπτωσης Α4 αντικαθίστανται με κιονοστήρικτα εγκάρσια τύμπανα (Άγιος Νικόλαος Άνω Βάθειας, Ζωοδόχος Πηγή Αγλέφερου Ευβοίας).⁷⁰

Ο Π. Βοκοτόπουλος προτείνει νέες κατηγορίες και παραλλαγές, αφού μελέτησε τον Άγιο Μηνά στο Μονοδένδρι Ζαγορίου.⁷¹ Στις κατηγορίες, λοιπόν, προστίθενται οι ψευδοτρίκλιτοι (Δ) και οι δίκλιτοι (Ε) σταυρεπίστεγοι ναοί. Στις παραλλαγές των

⁶¹ Ορλάνδος, *οι σταυρεπίστεγοι ναοί*, 42-46.

⁶² Ο.π.

⁶³ Ο.π.

⁶⁴ Ο.π.

⁶⁵ Ορλάνδος, *οι σταυρεπίστεγοι ναοί*, 42-46.

⁶⁶ Στουφή-Πουλημένου, *Μέγαρα*, 263-264.

⁶⁷ Ορλάνδος, *οι σταυρεπίστεγοι ναοί*, 42-46.

⁶⁸ Ο.π.

⁶⁹ Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, 416-417

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Βοκοτόπουλος, *Άγιος Μηνάς*, 116-117.

μονόχωρων σταυρεπίστεγων: την Α4, συμφωνεί με την πρόταση του Χ. Μπούρα. Την Α5 όπου τις όψεις των ναών τις διαρθρώνουν τυφλά αψιδώματα. Την Α6, εκεί οι χοροί εξέχουν στο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας και την Α7, όπου ο τρουλλίσκος στέφει την εγκάρσια καμάρα.⁷²

Η Α. Πάσαλη έπειτα από μελέτη της στον σταυρεπίστεγο ναό των Ταξιαρχών, στο Ελάφι Καλαμπάκας, προσθέτει άλλη μία παραλλαγή την Α8, όπου η τρουλλοκαμάρα από τα ανατολικά προς τα δυτικά στέφει την εγκάρσια καμάρα.⁷³

Η Ι. Στουφή-Πουλημένου αναφέρει και άλλη παραλλαγή που ανήκει στη Α κατηγορία. Την παραλλαγή Α9, όπου υπάρχει η συνύπαρξη των παρακάτω στοιχείων: η εγκάρσια καμάρα σημειώνεται στην κάτοψη με μικρή εσοχή στο πάχος των τοίχων, έχουν κατασκευασθεί σφενδόνια πάνω σε ποδαρικά για την ενίσχυση της διαμήκους καμάρας και χαμηλό αψίδωμα δημιουργείται στο τύμπανο των πλάγιων τοίχων, κάτω από την εγκάρσια καμάρα.⁷⁴ Την νέα αυτή παραλλαγή την συναντάμε στον ναό του Αγίου Δημητρίου Μεγάρων.⁷⁵

Στην κατηγορία Β, δηλαδή στους ελεύθερους σταυρούς, η εγκάρσια καμάρα ξεπροβάλλει δεξιά και αριστερά, έτσι ώστε η εκκλησία στην κάτοψη της να παίρνει το σχήμα του ελεύθερου σταυρού. Ο Α. Ορλάνδος διέκρινε δύο παραλλαγές. Στην παραλλαγή Β1 (Εικ.18,22) η εγκάρσια καμάρα προβάλλει ορθογωνίως δεξιά και αριστερά, συνήθως τόσο, όσο είναι το πάχος των κατά μήκος τοίχων, μερικές φορές όμως πολύ περισσότερο. Κάποια παραδείγματα που ανήκουν σε αυτή τη κατηγορία είναι ο Άγιος Γεώργιος Κοιμητηρίου στο Μαρούσι Αττικής⁷⁶ και η Παναγία Μουχτάρη στην Κρήτη.⁷⁷ Στην παραλλαγή Β2 (Εικ.19) ανήκουν οι ναοί που φέρουν στους κατά μήκος τοίχους εκατέρωθεν της εγκάρσιας καμάρας από ένα τυφλό αψίδωμα, όπως ο Άγιος Γεώργιος Αλικιανού στην Κρήτη.⁷⁸

Στην κατηγορία Γ ανήκουν οι τρίκλιτοι ναοί, των οποίων η εγκάρσια καμάρα διακόπτει τις καμάρες των τριών κατά μήκος κλιτών πριν το τέμπλο. Το μεσαίο κλίτος

⁷² Βοκοτόπουλος, *Άγιος Μηνάς*, 116-117.

⁷³ Πάσαλη, *Ταξίαρχες*, 262-263.

⁷⁴ Στουφή, *Μέγαρα*, 263-264.

⁷⁵ Στουφή, *Μέγαρα*, 264.

⁷⁶ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, 47-48

⁷⁷ Ο.π.

⁷⁸ Ο.π.

είναι υπερυψωμένο και εκδηλώνεται από τους πλάγιους εξωτερικούς τοίχους. Η κατηγορία Γ χωρίζεται και αυτή σε δύο παραλλαγές. Στην παραλλαγή Γ1 (Εικ.20,22) οι κιονοστοιχίες διαθέτουν περισσότερα από δύο στηρίγματα και η κάτοψη του ναού διαμορφώνεται όπως μια τρίκλιτη βασιλική. Κάποια παραδείγματα που ανήκουν σε αυτή την παραλλαγή είναι η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας⁷⁹ και η κάτω Παναγιά στην Άρτα⁸⁰ (η οποία φέρει και τρουλοκαμάρα). Στην παραλλαγή Γ2 (Εικ.21) τα στηρίγματα στις κιονοστοιχίες περιορίζονται μόνο σε δύο, έτσι η κάτοψη του ναού θυμίζει δικιόνιο σταυροειδή ναό. Κάποια παραδείγματα που ανήκουν σε αυτή την παραλλαγή είναι ο Άγιος Στυλιανός στον Υμηττό,⁸¹ ο Άγιος Δημήτριος στον Ωρωπό,⁸² ο Άγιος Νικόλαος στο Άργος⁸³ και οι Ταξιάρχες ή ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στην Κωστανιανή Ιωαννίνων.⁸⁴

Σε ορισμένες περιπτώσεις και σε διάφορους τύπους ναών γίνεται η χρήση τρουλοκαμάρας. Η τρουλοκαμάρα είναι ένας μικρός θόλος που τοποθετείται εγκάρσια προς τον κατά μήκος άξονα του ναού και εξωτερικά δίνει την εντύπωση ορθογώνιου τρούλου. (Εικ.23) Η τρουλοκαμάρα έχει εφαρμοστεί σε ναούς μονόκλιτους, σχήματος ελευθέρου σταυρού (Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ευάλιο Δωρίδος), σε τρίκλιτους σταυρεπίστεγους τύπου Γ1 (Κάτω Παναγιά Άρτας) σε τρίκλιτες βασιλικές (Παναγία Λεβειδίου Αρκαδίας) και τέλος σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς (Άγιος Νικόλαος Άργους).⁸⁵

⁷⁹ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, 47-48.

⁸⁰ Ο.π.

⁸¹ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, 48-49.

⁸² Ο.π..

⁸³ Ο.π.

⁸⁴ Ο.π.

⁸⁵ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, 50-51

2.Γένεση και διάδοση του τύπου

Πολλοί είναι οι ερευνητές, οι οποίοι προσπάθησαν να κατανοήσουν από που προήλθε ο τύπος των σταυρεπίστεγων ναών και πως τελικά διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο.

Μία μικρή αναφορά για τους μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς κάνει ο G. Millet, ο οποίος διατύπωσε την θεωρία πως ο τύπος κατάγεται από την ανατολή και συγκεκριμένα από την Μεσοποταμία.⁸⁶

Ο Α. Ορλάνδος στην μελέτη του για τους σταυρεπίστεγους ναούς της Ελλάδος υποστήριξε ότι οι ναοί με τρούλο συμπτύχθηκαν στον τύπο του σταυρεπίστεγου ναού.⁸⁷

Ο αρχιτέκτονας Γ. Δημητροκάλλης αργότερα αναίρεσε την άποψη πως ο τύπος έχει καταγωγή από την Μεσοποταμία. Υποστήριξε πως ο τύπος προέρχεται από τον νάρθηκα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, ο οποίος στην κάλυψη του είχε σταυρεπίστεγη διάταξη. Τόνισε επίσης, πως οι σταυρεπίστεγοι νάρθηκες είναι παλιότεροι από τους σταυρεπίστεγους ναούς και ότι τέτοιοι ναοί εμφανίζονται εκεί όπου υπάρχουν σταυρεπίστεγοι νάρθηκες, ενώ δεν υπάρχει κανένα παράδειγμα στην Κωνσταντινούπολη και την Θεσσαλονίκη όπου ένας τέτοιος νάρθηκας είναι άγνωστος.⁸⁸

Ο J. Koder ύστερα από την μελέτη που έκανε για τους σταυρεπίστεγους ναούς της Εύβοιας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αποτελούν εξέλιξη του μονόχωρου καμαροσκέπαστου δρομικού ναού, αποτελώντας έτσι μια πιο σύνθετη λύση και όχι μία απλοποίηση του σταυροειδή ναού.⁸⁹

Ο H. Küpper στην μελέτη του για τους σταυρεπίστεγους ναούς στον ελλαδικό χώρο υποστήριξε πως ο τύπος έχει επηρεαστεί από τις τρίκλιτες βασιλικές της Ιταλίας, οι οποίες χρησιμοποιούνταν ως μητροπολιτικοί κυρίως ναοί και συνεπώς είναι δυτική επίδραση.⁹⁰

⁸⁶ Millet, *L'École Grecque*, 47-49.

⁸⁷ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι ναοί*, 41.

⁸⁸ Δημητροκάλλης, *Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων*.

⁸⁹ Koder, *Negreponte*, 159.

⁹⁰ Küpper, *Dachtranseptkirche*,

Ο Μ. Δωρής μετά από έρευνά του για τους σταυρεπίστεγους θεωρεί πως η δημιουργία του τύπου συνδέθηκε με τις τοπικές δυνάμεις των ελληνικών κρατιδίων την περίοδο της Φραγκοκρατίας, όπως για παράδειγμα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου.⁹¹

Η Ι. Στουφή-Πουλημένου ύστερα από μελέτη της στους σταυρεπίστεγους ναούς των Μεγάρων, θεωρεί πως παρά την εφευρετικότητα των μαστόρων να επιλύσουν συγκεκριμένα κατασκευαστικά και λειτουργικά προβλήματα του ναού, όλες οι παραπάνω απόψεις θα πρέπει να εξεταστούν σε έναν συνδυασμό. Επίσης, πως η εξέλιξη της έρευνας θα φέρει και άλλες παραλλαγές και υποπεριπτώσεις στη δημοσιότητα αν και αυτό θα δυσχεράνει μια λειτουργική κατάταξή τους.⁹²

⁹¹ Δωρής, *Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων*, 1

⁹² Στουφή-Πουλημένου, *Μέγαρα*, 261.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Οι σταυρεπίστεγοι ναοί του Δεσποτάτου της Ηπείρου-Τυπολογία

1. Μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι (κατηγορία Α)

Τα γνωστά παραδείγματα μονόκλιτων σταυρεπίστεγων που συναντάμε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου είναι οι ναοί της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Γαλαξίδι Φωκίδας, του Άγιου Ιωάννη στον Γαλατά Μεσολογγίου, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Αχλαδοχώρι Τρικάλων, της Υπαπαντής στα Μετέωρα, καθώς και το δυτικό τμήμα του ναού της Παναγίας Μολυβδοσκεπάτης στην Κόνιτσα. Τα παραδείγματα αυτά ανήκουν στον τύπο της κατηγορίας Α, συγκεκριμένα στην παραλλαγή Α1 σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου, δηλαδή στους μονόχωρους σταυρεπίστεγους.⁹³ Η πρώιμη παρουσία των μονόκλιτων σταυρεπίστεγων ναών στα νοτιοανατολικά όρια του Δεσποτάτου της Ηπείρου απηχεί στην προέλευση τους, κατά τους Δημητροκάλη⁹⁴, Βοκοτόπουλο⁹⁵ και Νικόνανο⁹⁶ από την κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο, όπου ο τύπος αυτός φαίνεται να διαμορφώνεται και να διαδίδεται και στην βορειοδυτική Ελλάδα.⁹⁷

α. Γαλαξίδι Φωκίδας, Μεταμόρφωση του Σωτήρος

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Εικ.24,26) ανήκει στον τύπο των μονόχωρων σταυρεπίστεγων ναών στην κατηγορία Α1 (Εικ.25), σύμφωνα με τον Ορλάνδο. Οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 5.70 μ. μήκος και 3.62 μ. πλάτος, χωρίς την αψίδα. Ανατολικά προεξέχει μία ημικυκλική αψίδα, ενώ δυτικά υπάρχει ένας νάρθηκας με δικλινή στέγη, που προστέθηκε μεταγενέστερα, σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα από την κατασκευή του ναού. Ο νάρθηκας έχει ανακατασκευασθεί στο άνω τμήμα των γωνιών, ενώ ο νότιος τοίχος του είχε καταρρεύσει και ξαναχτίσθηκε. Στον δυτικό τοίχο υπάρχει ένα σκάμμα που μπορεί να χρησίμευε ως οστεοφυλάκιο. Θύρες

⁹³ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, 42-46.

⁹⁴ Δημητροκάλης, *Σταυρεπίστεγοι*, 210.

⁹⁵ Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 210.

⁹⁶ Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 149.

⁹⁷ Δημητροκάλης, *Σταυρεπίστεγοι*, 202,203,210. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 210. Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 149.

υπάρχουν στη βόρεια και νότια πλευρά του κυρίως ναού, κάτω από την εγκάρσια καμάρα, καθώς και στη νότια πλευρά του νάρθηκα.⁹⁸

Τα παράθυρα είναι δίλοβα (Εικ.27): στην αψίδα του ιερού, στα αετώματα της εγκάρσιας καμάρας, εκατέρωθεν της νότιας θύρας του κυρίως ναού, στη βόρεια πλευρά και στο δυτικό αέτωμα του νάρθηκα. Μονόλοβα παράθυρα υπάρχουν από την μία και την άλλη πλευρά της βόρειας θύρας και στο μικρό κυκλικό παράθυρο στο ανατολικό αέτωμα.⁹⁹

Ο κυρίως ναός παραμένει αδιαμόρφωτος εσωτερικά. Παρουσιάζει έναν ενιαίο χώρο, ο οποίος επικοινωνεί με τον δυτικό χώρο του νάρθηκα ύστερα από την κατεδάφιση του δυτικού τοίχου.¹⁰⁰

Στο ανατολικό και δυτικό τμήμα και στον χώρο του νάρθηκα η στέγαση γίνεται με κατά μήκος καμάρες και το κεντρικό τμήμα στεγάζεται από την ψηλότερα τοποθετημένη εγκάρσια καμάρα.¹⁰¹

β. Γαλατάς Μεσολογγίου, Άγιος Ιωάννης

Ο ναός (Εικ.29,30,31) ανήκει στον τύπο των μονόκλιτων σταυρεπίστεγων ναών στην κατηγορία Α1, κατά τον Α. Ορλάνδο. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ναού χωρίς την αψίδα είναι 7,15μ. στο μήκος και 3,25μ. στο πλάτος.¹⁰² Παρουσιάζει ορθογώνια κάτοψη (Εικ.32,33), όπου δεν υπάρχει εγκάρσια καμάρα, επειδή οι πλάγιοι τοίχοι συνεχίζονται αδιάσπαστοι σε όλο το μήκος. Ανατολικά διαμορφώνεται τρίπλευρη αψίδα ¹⁰³

Μονόλοβα παράθυρα (Εικ.30) υπάρχουν στην τρίπλευρη αψίδα του ιερού, δύο στενά μονόλοβα ανοίγονται στο αέτωμα της εγκάρσιας καμάρας και ένα στο αέτωμα της

98 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 199.

99 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 199,200.

100 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 199.

101 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 200.

102 Βοκοτόπουλος, *Άγιος Ιωάννης Γαλατά*, 404. Παλιούρας, *βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 238,239.

103 Παλιούρας, *βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 238,239. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 165.

δυτικής πλευράς. Διατηρούνται ακόμη η δυτική θύρα και η βόρεια. Η τελευταία ήταν τοιχισμένη και την άνοιξε η Αρχαιολογική Υπηρεσία.¹⁰⁴

γ. Αχλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου

Ο ναός είναι σταυρεπίστεγος (Εικ.34) αλλά έχει και δύο μεταγενέστερες προσθήκες: δύο συνεχόμενους χώρους που ο καθένας τους φέρει στο μήκος της νότιας πλευράς ανοιχτή στοά και διαθέτουν μία κοινή ξυλόστεγη δίρριχτη στέγη.¹⁰⁵

Ο ναός ανήκει στην κατηγορία Α1, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου, με μια μικρή παραλλαγή: οι μακροί τοίχοι συνεχίζονται αδιάσπαστοι σε όλο τους το μήκος μόνο στην εσωτερική παρειά, ενώ εξωτερικά διακόπτονται σε κάθε τους πλευρά από ένα τυφλό αψίδωμα που ανταποκρίνεται στην εγκάρσια καμάρα (εικ.35,37). Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού χωρίς την αψίδα του ιερού είναι περίπου 7,35 μ. μήκος και 4,50 μ. πλάτος, όχι απόλυτα ορθογωνισμένο. Στα ανατολικά απολήγει σε μία ευρύχωρη τρίπλευρη κόγχη εξωτερικά ενώ εσωτερικά είναι ημικυκλική. Μια δεύτερη κόγχη ανοίγεται στον τοίχο, στην εσωτερική βορειοανατολική γωνία, και χρησιμεύει ως πρόθεση. Η κάλυψη γίνεται με δύο άνισες καμάρες, μια πλατιά κατά μήκος του ναού και μια στενότερη εγκάρσια, η οποία διακόπτει την κατά μήκος καμάρα στο μέσο του μήκους της και τοποθετείται ψηλότερα.¹⁰⁶

Η είσοδος παλιά γινόταν από τα δυτικά αν και τώρα έχει τοιχισθεί. Στην κόγχη του ιερού υπάρχει ένα δίλοβο παράθυρο (Εικ.36) και άλλα δύο βρίσκονται στα τύμπανα των τυφλών αψιδωμάτων.¹⁰⁷

δ. Μετέωρα Θεσσαλίας, μονή Υπαπαντής

Είναι ένας μονόκλιτος σταυρεπίστεγος ναός (Εικ.40,42) που ανήκει στην παραλλαγή Α1 (Εικ.41) σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Ανατολικά απολήγει σε μία τρίπλευρη κόγχη με δίλοβο παράθυρο. Στην βόρεια πλευρά υπήρχε θύρα, η οποία σήμερα είναι κλειστή, πάνω από την είσοδο ανοίγεται ένα δεύτερο δίλοβο παράθυρο. Η κάλυψη του ναού γίνεται με δύο άνισες καμάρες, μία κατά μήκος του ναού και μία

104 Παλιούρας, *βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 238,239.

105 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 93.

106 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 94,96. Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*, 343,344.

107 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 94,96. Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*, 343,344.

εγκάρσια. Η εγκάρσια διακόπτει την κατά μήκος καμάρα στο μέσον του μήκους της και είναι τοποθετημένη υψηλότερα δημιουργώντας έτσι το σχήμα του σταυρού στη στέγη.¹⁰⁸

ε. Κόνιτσα, Μολυβδοσκεπάστος, Κοίμηση της Θεοτόκου

Το καθολικό (Εικ.43) της μονής είναι χτισμένο σε διαφορετικές φάσεις και έχει έναν αρκετά σύνθετο τύπο. Ανατολικά είναι τρίκογχος και δυτικά είναι μονόχωρος σταυρεπίστεγος.¹⁰⁹ Ο τρίκογχος ναός απολήγει σε μία μεγάλη επτάπλευρη ασπίδα, ενώ στο κέντρο υψώνεται ένας ψηλός οκτάπλευρος τρούλος που πατάει πάνω σε τετράγωνη βάση. Το σταυρεπίστεγο τμήμα ανήκει στην παραλλαγή Α1 (Εικ.44,45) σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Η προσθήκη του σταυρεπίστεγου τμήματος είναι εμφανής στη βόρεια και τη νότια πλευρά του μνημείου και στα σημεία που τα δύο τμήματα του ναού ενώνονται μεταξύ τους και δεν παρουσιάζουν συμμετρία. Ένα τμήμα της νότιας ασπίδας του τρικόγχου καλύπτεται από το νότιο τοίχο της σταυρεπίστεγης αίθουσας.¹¹⁰

Η ασπίδα εξωτερικά διατρύπεται από δίλοβα παράθυρα με τοξωτά πλίνθινα ανώφλια που διαχωρίζονται από κτιστό πεσσίσκο. Με τέσσερα τυφλά αψιδώματα με πλίνθινα τόξα μορφοποιείται το ανώτερο τμήμα. Στο δυτικό τμήμα, οι τοίχοι είναι αδιαμόρφωτοι. Στο κέντρο, η τοιχοποιία καταλήγει σε τριγωνικά αετώματα που αντιστοιχούν στην εσωτερική εγκάρσια καμάρα. Στο μέτωπο των αετωμάτων τα δύο μονόλοβα παράθυρα περιγράφονται με πλίνθινα τοξωτά πλαίσια, που φτάνουν ως την ποδιά των παραθύρων. Μέσω των πλίνθινων κτιστών πεσσών γίνεται ο διαχωρισμός των λοβών. Στο κέντρο των κογχών εμφανίζεται ο ραδινός τρούλος. Στο δυτικό τμήμα (Εικ.46) η κάλυψη επιτυγχάνεται με τη βοήθεια των κατά μήκος καμάρων. Το κεντρικό τμήμα στεγάζεται με την βοήθεια εγκάρσιας καμάρας που βαίνει στα τόξα μεταξύ των παραστάδων. Οι σχηματιζόμενες εξωτερικές ασπίδες των κογχών καλύπτονται με ημικωνικές σκεπές, ενώ οι καμάρες με δίκλινες στέγες. Τμήματα της στέγης του δυτικού μέρους στεγαζόταν με την βοήθεια δίκλινων στεγών.¹¹¹

2. Τρίκλιτοι σταυρεπίστεγοι

108 Νικόνανος, *Μετέωρα*, 84-86, Subotic, *Hypapante*, 177-178.

109 Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 228. Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 80.

110 Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 80.

111 Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 78-81.

α. Παραλλαγή Γ1

1. Άρτα, Κάτω Παναγιά

Το καθολικό της μονής ανήκει στον τρίκλιτο σταυρεπίστεγο τύπο (Εικ.47,48) στην παραλλαγή Γ1, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου, με υπερυψωμένη τρουλοκαμάρα. Είναι ένα ορθογώνιο κτίριο με διαστάσεις 11,45μ. x 15,10μ. (Εικ.49,50). Εσωτερικά δύο κιονοστοιχίες με τρεις κίονες χωρίζουν τον ναό σε τρία κλίτη. Ο ναός καταλήγει ανατολικά σε τρεις τρίπλευρες ασίδες. Το ιερό βήμα χωρίζεται από την πρόθεση και το διακονικό. Σε αυτά ανοίγονται δύο χαμηλά τοξωτά ανοίγματα, επιτρέποντας έτσι την επικοινωνία των τριών χώρων. Δυτικά υπάρχει ο νάρθηκας, ο οποίος δεν διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με τοίχο αλλά με δύο μικρές παραστάδες που εξέχουν από τους πλάγιους τοίχους. Παλαιότερα υπήρχε και εξωνάρθηκας.¹¹²

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος στέγασης του ναού, δίνοντας έτσι μία πολυμορφία στο μνημείο. Το κεντρικό κλίτος στεγάζεται με κυλινδρική καμάρα, η οποία διακόπτεται μπροστά από το ιερό από την εγκάρσια καμάρα που είναι υψηλότερη. Στη διασταύρωση των καμαρών δημιουργείται ένας ορθογώνιος τρούλος, η τρουλοκαμάρα, που υψώνεται πάνω από τις στέγες (Εικ.48). Η κατά μήκος καμάρα στο ανατολικό της τμήμα έχει μικρότερο ύψος από το δυτικό. Η διαφορά καλύπτεται εξωτερικά με το ψευδοαέτωμα που υψώνεται πάνω από τον τοίχο του ιερού. Κυλινδρικές καμάρες καλύπτουν τον τριμερή νάρθηκα. Τα πλάγια κλίτη στεγάζονται με φουρνικά, τα οποία στηρίζονται στις δύο κιονοστοιχίες. Η εγκάρσια καμάρα στηρίζεται σε παραστάδες εξωτερικά της βόρειας και νότιας πλευράς, οι οποίες δημιουργούν δύο αψιδώματα με αετωματική απόληξη στο πάνω μέρος.¹¹³

Τρίλοβα παράθυρα (Εικ.48,51,52) με υπερυψωμένο τον κεντρικό λοβό ανοίγονται στην κεντρική ασίδα, στα τύμπανα των τριγωνικών αετωμάτων της εγκάρσιας κεραίας.

112 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 70,71. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 92. Μουτσόπουλος, *Άρτα*, 131.

113 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 70,71. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 92. Μουτσόπουλος, *Άρτα*, 131. Χατζηδάκης, *Ύστερη βυζαντινή τέχνη*, 424.

Μονόλοβα τοξωτά παράθυρα ανοίγονται στους εξωτερικούς τοίχους των πλάγιων κλιτών και στο τριγωνικό αέτωμα.¹¹⁴

Η είσοδος στο καθολικό γίνεται σήμερα από τη δυτική και τη βόρεια πόρτα. Δύο άλλες πόρτες, οι οποίες σήμερα είναι τοιχισμένες, υπήρχαν στη νότια και τη βόρεια πλευρά, μεταξύ των εξωτερικών παραστάδων της εγκάρσιας καμάρας. Δύο άλλες πόρτες υπήρχαν στη δυτική πλευρά δεξιά και αριστερά της κεντρικής εισόδου. Η είσοδος στο ιερό γίνεται από μία άλλη θύρα στη νότια πλευρά.¹¹⁵

2. Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά

Ο ναός της Πόρτα Παναγιάς (Εικ.55,56,59) χτίστηκε από τον σεβαστοκράτορα Θεσσαλίας Ιωάννη Α΄, νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄, και είναι αντίγραφο της μονής της Κάτω Παναγιάς.¹¹⁶ Η μόνη διαφορά είναι ότι η στέγη της Κάτω Παναγιάς φέρει τρουλοκαμάρα, κάτι το οποίο δεν υπάρχει στην Πόρτα Παναγιά, και ότι το ανατολικό τμήμα της κατά μήκος καμάρας στην Κάτω Παναγιά είναι πολύ χαμηλότερο από το δυτικό, το οποίο και πάλι δεν συναντάται στο ναό της Πόρτα Παναγιάς.¹¹⁷

Ο κυρίως ναός είναι τρίκλιτος σταυρεπίστεγος της παραλλαγής Γ1, σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο, με εξωτερικές διαστάσεις 11μ. πλάτος και 16,22μ. μήκος. (Εικ.57,58) Απολήγει σε μία ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη. Δύο κιονοστοιχίες συνεχίζονται προς το ιερό, με μικρές θύρες να διατρυπάνε τον τοίχο που χωρίζει το ιερό από την πρόθεση και το διακονικό. Το δυτικό τμήμα κάθε κιονοστοιχίας αντικρύζει σε προβολή παραστάδα, από την οποία διαμορφώνεται ανοικτός κατά πλάτος εσωνάρθηκας. Στο προς το δυτικό τμήμα του ναού υπάρχει αρκοσόλιο, το οποίο στεγάζεται με εγκάρσια καμάρα. Αυτή εμφανίζεται ως αετωματοειδή στέγη εξωτερικά, ενώ στο μέσο κλίτος ως μετωπιαίο τόξο. Η πρόθεση και το διακονικό καλύπτονται με χαμηλές καμάρες και το μεσαίο κλίτος με μία υψηλά τοποθετημένη κατά μήκος καμάρα, η οποία διακόπτεται από μία άλλη τοποθετημένη εγκάρσια καμάρα. Ο κυρίως

114 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 70,71. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 92. Μουτσόπουλος, *Άρτα*, 131.

115 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 70,71. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 92. Μουτσόπουλος, *Άρτα*, 131.

116 Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Χατζηδάκης, *Η ύστερη βυζαντινή*, 425. Ορλάνδος, *Η Πόρτα-Παναγιά*, 16,17.

117 Ορλάνδος, *Η Πόρτα-Παναγιά*, 16,17.

ναός έφερε αρχικά πέντε θύρες. Τα παράθυρα είναι τρίλοβα και δίλοβα τοποθετημένα σε διάφορα ύψη του ναού. Η αψίδα του ιερού φέρει τρίλοβο παράθυρο (Εικ.60).¹¹⁸

Στον κυρίως ναό είναι προσκολλημένος ο εξωνάρθηκας (Εικ.56,59) σε σχήμα εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού με τρούλλο. Οι διαστάσεις του εξωνάρθηκα είναι 11μ. μήκος και 8μ. πλάτος. Ο τρούλος του είναι οκταγωνικός. Επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με μία μεγάλη θύρα εσωτερικά, ενώ εξωτερικά η είσοδος γίνεται από δύο θύρες, η μία στην βόρεια και η άλλη στην δυτική πλευρά. Ο εξωνάρθηκας έχει 16 παράθυρα (Εικ.56,59) στον τρούλο, από δύο δίλοβα παράθυρα στη βόρεια και νότια κεραία και ένα τρίλοβο παράθυρο στην δυτική κεραία. Τα τοξύλλια αυτά δεν είναι ημικυκλικά, αλλά έχουν άντυγα με διπλής καμπυλότητας αραβικό τόξο.¹¹⁹

3. Άρτα, Νεοχωράκι, Παναγία του Μπρυώνη

Δύο εκδοχές υπάρχουν για το προσωνύμιο Μπρυώνη. Σύμφωνα με την πρώτη, είναι πιθανόν αυτό να προέρχεται από κάποιον Βρυώνη, ο οποίος ανήκε στην ομώνυμη βυζαντινή οικογένεια, ένας κλάδος της οποίας ζούσε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Αυτός ήταν πιθανόν ο κτήτορας ή ανακαινιστής της μονής. Κατά την άλλη εκδοχή, η εκκλησία ονομάστηκε έτσι από παραφθορά της λέξης «περιώνυμη».¹²⁰

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού. (Εικ.63,64) Ο Α. Ορλάνδος, ο οποίος πρώτος μελέτησε το μνημείο το 1936, υποστήριξε ότι αρχικά ο ναός χτίστηκε ως τρίκλιτη βασιλική με θολοσκεπές ιερό.¹²¹ Το 1974 ο Π. Βοκοτόπουλος, με βάση τα νέα στοιχεία που προέκυψαν μετά την ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού, υποστήριξε ότι ο ναός αρχικά χτίστηκε στον τύπο του δικιόνιου εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού με οκτάπλευρο τρούλο και νάρθηκα. Σύμφωνα με τον Γ. Βελένη όμως χτίστηκε αρχικά ως τρίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός, που αργότερα μετατράπηκε σε σταυροειδή ναό με τρούλο. Τελικά επικράτησε η άποψη του Βελένη και το μνημείο μπορεί να καταταχθεί στην παραλλαγή Γ1, σύμφωνα με τον Ορλάνδο. Η υπόθεση του Βελένη, ότι ο ναός ήταν αρχικά δομημένος σύμφωνα με τον σταυρεπίστεγο τύπο, με τον κυρίως ναό τετράγωνης κάτοψης και ισοπλατή νάρθηκα, επιβεβαιώθηκε, όταν στην διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας

118 Ορλάνδος, *Η Πόρτα-Παναγιά*, 11-18.

119 Ορλάνδος, *Η Πόρτα-Παναγιά*, 21-23.

120 Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 87.

121 Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 52.

αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 2,80μ. από τον δυτικό τοίχο του σημερινού ναού τα θεμέλια του αρχικού τοίχου του κυρίως ναού.¹²²

Οι εσωτερικές διαστάσεις του ναού είναι 9,80μ μήκος και 6,10μ. πλάτος (Εικ.65) χωρίς την ανίδα. Στην κάτοψη προεξέχει η τρίπλευρη ανίδα. Το ιερό είναι τριμερές, η επικοινωνία των παραβημάτων με τον κεντρικό χώρο του Αγίου Βήματος γίνεται με την βοήθεια δύο χαμηλών τοξοτών ανοιγμάτων στους διαχωριστικούς τοίχους.¹²³

Ο κυρίως ναός διαμορφώνεται σε τρία κλίτη με τη βοήθεια δύο ζευγών κιόνων. Η επικοινωνία γίνεται μέσω δύο διαδοχικών θυρών στον άξονα του ναού. Θύρα ανοιγόταν και στον νότιο τοίχο του ναού, αν και σήμερα είναι τοιχισμένη. Στην ανατολική πλευρά στην ανίδα ανοίγονται μονόλοβα παράθυρα, τα οποία σήμερα είναι επίσης τοιχισμένα. Στο ανατολικό αέτωμα υπάρχει επίσης ένα μονόλοβο παράθυρο (Εικ.64). Στη βόρεια και νότια πλευρά, στο ύψος της εγκάρσιας καμάρας, σχηματίζονται τριγωνικά αετώματα, τα οποία διατρυπώνται από νεότερα τετράγωνα παράθυρα.¹²⁴

Κατά τον Π. Βοκοτόπουλο, ο αρχικός δικιόνιος σταυροειδής ναός, στεγαζόταν με κατά μήκος καμάρες στα τμήματα του Ιερού και τα γωνιακά διαμερίσματα και τις εγκάρσιες καμάρες στα πλάγια σκέλη του σταυρού. Εξωτερικά, στις κεραίες γινόταν η κάλυψη με δικλινείς στέγες, ενώ στα πλάγια διαμερίσματα με μονοκλινείς.¹²⁵ Σύμφωνα με τον Γ. Βελένη, ο αρχικός σταυρεπίστεγος ναός καλυπτόταν με δικλινή κεραμοσκεπή στο κεντρικό κλίτος, στο εγκάρσιο κλίτος με υπερυψωμένη δικλινή στέγη και στα πλάγια μονόρριχτες στέγες.¹²⁶

β. Παραλλαγή Γ2

1. Πρέβεζα, Κυψέλη, Άγιος Δημήτριος

122 Velenis, *Origins*, 279-280. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη δεσποτάτου*, 226. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 88.

123 Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 52. Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 160, 161. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 88.

124 Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 52. Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 160, 161. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 88.

125 Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 159-169.

126 Velenis, *Origins*, 279-280.

Ο ναός (Εικ.68,70) ανήκει στον δικιόνιο τρίκλιτο σταυρεπίστεγο τύπο και στην παραλλαγή Γ2 σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Περικλείεται με περίστωο που καταλήγει ανατολικά σε ανεξάρτητα παρεκκλήσια. Οι συνολικές εσωτερικές διαστάσεις του ανέρχονται στα 11μ. πλάτος και 11,90μ. μήκος, χωρίς την αψίδα.¹²⁷

Ο κεντρικός ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 7,30μ. μήκος και 5,30μ. πλάτος χωρίς την αψίδα. (Εικ.69,70) Η αψίδα του ιερού είναι πεντάπλευρη στο κατώτερο μέρος, τρίπλευρη στο ανώτερο και διατρυπάται από ένα δίλοβο παράθυρο. Εκατέρωθεν της αψίδας σχηματίζονται η Πρόθεση και το Διακονικό, τα οποία επικοινωνούν με τον χώρο του Ιερού με τοξωτά ανοίγματα. Στην ανατολική πλευρά της Πρόθεσης σχηματίζεται ημικυκλική κόγχη. Το Διακονικό επικοινωνεί μόνο με το Ιερό και έχει ακανόνιστη πεντάπλευρη χάραξη.¹²⁸

Οι διαχωριστικοί τοίχοι του ιερού Βήματος, ένα ζεύγος κιόνων και δύο παραστάδες στον δυτικό τοίχο χωρίζουν τον ναό σε τρία κλίτη, τα οποία μπροστά από το ιερό διακόπτονται με μία εγκάρσια καμάρα. Η επικοινωνία με το περίστωο και τα τρία πλευρικά παρεκκλήσια γίνεται από τις τρεις ορθογώνιες θύρες.¹²⁹

Σε δεύτερη φάση προστέθηκε ακανόνιστο περίστωο, που καταλήγει σε μονόχωρα παρεκκλήσια με τρίπλευρες αψίδες. Το βόρειο παρεκκλήσιο έχει ακανόνιστη τρίπλευρη αψίδα, συνδέεται προς τα δυτικά με έναν ισοπλατή χώρο, ο οποίος επικοινωνεί με τον κύριο ναό. Δυτικότερα σχηματίζεται ένας ακόμη μικρότερου πλάτους τετράγωνος χώρος, που συνδέεται με την δυτική πλευρά του περιστώου. Στην νότια πλευρά σχηματίζεται ένα παρόμοιο παρεκκλήσιο με ημικυκλική όμως αψίδα, έχει δύο ισοπλατείς χώρους προς τα δυτικά, από τους οποίους ο κεντρικός επικοινωνεί και με τον κυρίως ναό.¹³⁰

127 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος Εκκλησιά*, 182. Τσουρής, *διάκοσμος*, 45. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 227. Βασιλικού, *Θεσπρωτία*, 129.

128 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 698-700.

129 Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 698-700.

130 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 697-698. Χατζητρύφωνος, *Περίστωο*, 318-321.

Η δυτική πλευρά του ναού λειτουργεί ως νάρθηκας. Αυτή είναι τριμερής και αποτελείται από δύο επιμήκεις ορθογώνιους χώρους στα άκρα. Πυργόσχημος χώρος υπάρχει στον άξονα του ναού, στον οποίο ανοίγεται και η κύρια θύρα εισόδου.¹³¹

Στην βόρεια πλευρά ανοίγονται δύο πλάγιες θύρες στο περίστωο, οι οποίες σήμερα είναι τοιχισμένες, η μία στο ύψος του νάρθηκα του παρεκκλησίου και η άλλη στο ύψος του βορειοδυτικού τμήματος του περιστώου. Πάνω από τις θύρες του περιστώου ανοίγονται τέσσερα παράθυρα. Στο χώρο του παρεκκλησίου ανοίγεται μεγάλο μονόλοβο παράθυρο. Στον χώρο του νάρθηκα του παρεκκλησίου, πάνω από την θύρα ανοίγονταν δύο παράθυρα, το ανατολικό σήμερα είναι κατεστραμμένο, ενώ το δυτικό τοιχισμένο. Άλλο ένα μικρότερο παράθυρο ανοίγεται μεταξύ τους.¹³²

Εξωτερικά προβάλλεται ο μεγάλος οκταγωνικός τρούλος (Εικ.68,71) του βόρειου παρεκκλησίου, η εγκάρσια καμάρα του κεντρικού ναού και το κεντρικό πυργόσχημο τμήμα της πρόσοψης της δυτικής πλευράς με την τετρακλινή στέγη. Το τύμπανο του τρούλου διατρυπάται από μόνο ένα μονόλοβο παράθυρο. Στις πλευρές του σχηματίζονται τυφλά αψιδώματα. Η στέψη του είναι κυματοειδής. Στο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας του κεντρικού ναού ανοίγεται μεγάλο δίλοβο παράθυρο.¹³³

Στη νότια πλευρά, τα τέσσερα δίλοβα παράθυρα, που αντιστοιχούν στα τέσσερα τμήματα του περιστώου, λειτουργούν ως φωταγωγοί. Στη δυτική πλευρά, στο κέντρο προβάλλει πυργόσχημη εξοχή, στο κατώτερο τμήμα της οποίας ανοίγεται η κεντρική θύρα. Κάτω από το γείσωμα της τετράπλευρης στέγης, ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο. Δίλοβα τοξωτά παράθυρα διατρυπούν τα χαμηλά εξέχοντα τετράγωνα διαμερίσματα, που σχηματίζονται στα άκρα του περιστώου.¹³⁴

Η στέγαση γίνεται με κατά μήκος καμάρες στο κεντρικό και το εγκάρσιο κλίτος. Τα παραβήματα και τα πλάγια κλίτη στεγάζονται με τεταρτοκυκλικές καμάρες. Τα παρεκκλήσια του περιστώου στεγάζονται με τρούλους που βαίνουν πάνω σε αβαθή τόξα στις πλάγιες πλευρές. Τα υπόλοιπα τμήματα του ναού στεγάζονται με καμάρες και φουρνικά.¹³⁵

131 Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 697.

132 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 696-697.

133 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 183. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 697.

134 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182-183. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 694-696.

135 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 697.

Στις κεραίες του ναού, η στέγαση διαμορφώνεται με δικλινείς κεραμοσκεπείς στέγες. Με οκταγωνικούς τρούλους στεγάζονται τα πλάγια παρεκκλήσια και με αετωματικές στέγες τα τμήματα των περιστώων. Τετρακλινής στέγη καλύπτει τα ακραία δυτικά τμήματα των μακρών πλευρών και τη δυτική όψη του νάρθηκα. Το πυργόσχημο διαμέρισμα στεγάζεται με υπερυψωμένη τετρακλινή στέγη στα άκρα του.¹³⁶

2. Ιωάννινα, Κωστανιανη, Ταξιάρχες

Ο ναός (Εικ.73,74) ανήκει στον δικιόνιο τρίκλιτο σταυρεπίστεγο ναό, της παραλλαγής Γ2, σύμφωνα με τον Ορλάνδο. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ανέρχονται σε 11,20μ. μήκος και 6,10μ. πλάτος. (Εικ.75,76)¹³⁷

Ανατολικά διαμορφώνεται η αψίδα του ιερού εξωτερικά τρίπλευρη και ημικυκλική εσωτερικά. Στον ανατολικό τοίχο σχηματίζεται, με την μορφή εγγεγραμμένης κόγχης, η Πρόθεση. Τα παραβήματα επικοινωνούν με το κύριο τμήμα του Αγίου Βήματος με τοξωτά ανοίγματα στους διαχωριστικούς τοίχους. Το Διακονικό παρουσιάζει μία ιδιορρυθμία, μιας και δεν επικοινωνεί ούτε με τον κυρίως ναό, αλλά ούτε με τον κεντρικό χώρο του Ιερού. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στην μεταγενέστερη τοίχιση των ανοιγμάτων.¹³⁸

Στον κυρίως ναό υψώνονται δύο ορθογώνιοι πεσσοί, σε αντιστοιχία με τις παραστάδες του Ιερού. Επίσης, δύο παραστάδες προβάλλουν από τον τοίχο στην δυτική πλευρά. Έτσι μορφοποιούνται τα τρία κλίτη από τα οποία το κεντρικό είναι μεγαλύτερο σε έκταση.¹³⁹

Η τρίπλευρη αψίδα έχει ένα δίλοβο παράθυρο (Εικ.73). Πάνω από την αψίδα διαμορφώνεται τριγωνικό αέτωμα που περιλαμβάνει το Ιερό και τα παραβήματα. Άλλο ένα τριγωνικό αέτωμα σχηματίζεται στη βόρεια πλευρά στο ύψος της εγκάρσιας καμάρας και διατρυπάται από ένα δίλοβο παράθυρο. Μονόλοβο παράθυρο υπάρχει πάνω από την θύρα στο ύψος της κατά μήκος κεραίας.¹⁴⁰

136 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 694,699.

137 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 260. Α. Ορλάνδος, *Οι Σταυρεπίστεγοι Ναοί της Ελλάδος*, 45.

138 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 260.

139 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 260.

140 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 263,264, Τσουρής, *Διάκοσμος*, 48.

Στη νότια πλευρά, στις απολήξεις της εγκάρσιας καμάρας, προβάλλουν δύο ποδαρικά. Στη νότια πλευρά ανοίγεται επίσης μία ορθογώνια θύρα με ογκολιθικό υπέρθυρο. Πάνω από την θύρα υπάρχει ένα μονόλοβο ημικυκλικό παράθυρο, ίσο με της βόρειας πλευράς.¹⁴¹

Η εγκάρσια καμάρα στο νότιο άκρο της έχει ένα πλινθόκτιστο κωδωνοστάσιο, το οποίο στην κορυφή του έχει δύο τοξωτά ανοίγματα, για την τοποθέτηση των κωδώνων. Τα ανοίγματα διαχωρίζονται με πλινθόκτιστο πεσσίσκο. Στην δυτική πλευρά του ναού ανοίγεται η κεντρική θύρα, η οποία έχει ογκολιθικό υπέρθυρο και ένα αξονικό δίλοβο παράθυρο στο αέτωμα.¹⁴²

Η στέγαση εσωτερικά γίνεται με τις κατά μήκος καμάρες στα τμήματα του Ιερού και στο κεντρικό κλίτος. Η καμάρα του κεντρικού κλίτους διακόπτεται από την καμάρα του εγκάρσιου κλίτους, η οποία είναι τοποθετημένη ψηλότερα. Τα πλάγια κλίτη του ναού στεγάζονται με τεταρτοκυκλικές καμάρες. Εξωτερικά η στέγαση ήταν κεραμοσκεπής, αν και στην αρχική της μορφή η στέγαση γινόταν με δίρριχτες στέγες στις κεραίες του σταυρού και μονόρριχτες στα πλάγια κλίτη. Τα αετώματα στην δυτική και στην ανατολική πλευρά είναι υπερυψωμένα.¹⁴³

141 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 263.

142 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 265.

143 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 264, 261, 268. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 48.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Κατασκευή-Μορφολογία-Γλυπτός διάκοσμος

1. Τρόποι δομής- τοιχοποιίες

Στα περισσότερα μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου οι επιφάνειες των τοιχοποιιών είναι αδιαμόρφωτες, ακολουθώντας έτσι την παλαιότερη τοπική παράδοση των μεσοβυζαντινών χρόνων και τις τάσεις της νότιας Ελλάδας.¹⁴⁴ Την ίδια τάση ακολουθούν και οι σταυρεπίστεγοι ναοί, την ανάλυση της τοιχοποιίας των οποίων θα εξετάσουμε παρακάτω.

Πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης (Εικ.47,48,49) ακολουθούν οι ναοί της Κάτω Παναγιάς(Εικ.47,48,51), της Πόρτα Παναγιάς (Εικ.53,54) και ο ναός του Αγίου Δημητρίου Πρεβέζης (Εικ.68,71). Ο ναός της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα είναι κτισμένος εσωτερικά με ακανόνιστους λίθους, ενώ εξωτερικά με τετραγωνικούς ασβεστόλιθους γκριζου χρώματος, οι οποίοι πιθανότατα προέρχονται από τα οικοδομήματα της αρχαίας Αμβρακίας.¹⁴⁵ Η ανατολική πλευρά στο κατώτερο τμήμα της είναι κτισμένη με πλακοειδείς λίθους με χρήση κονιάματος και οριζόντιες μονές στρώσεις πλίνθων ως το ύψος ευθύγραμμης οδοντωτής ταινίας. Η υπόλοιπη τοιχοποιία, είναι δομημένη με πωρόλιθους, επίσης παρεμβάλλονται μονοί πλίνθοι στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς σύμφωνα με το αυστηρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Η ίδια μέθοδος ακολουθείται στο ανώτερο τμήμα του αετώματος, με μόνη διαφορά ότι οι κάθετοι πλίνθοι τις περισσότερες φορές έχουν αντικατασταθεί με μικρά επάλληλα τεμάχια πλίνθων.¹⁴⁶ Οι άλλες πλευρές και τα ποδαρικά των εγκάρσιων καμαρών ακολουθούν ακριβώς την ίδια τεχνική.(Εικ.47,48,51)¹⁴⁷

Οι τοίχοι του ναού της Πόρτα Παναγιάς (Εικ.55,56) μέχρι τα δύο μέτρα ύψους είναι κατασκευασμένοι με ορθογώνιους ασβεστόλιθους, οι οποίοι προέρχονται από αρχαία κτίρια. Στην βόρεια πλευρά του ναού οι λίθοι είναι τοποθετημένοι έτσι ώστε να σχηματίζουν μεγάλους κατακόρυφους σταυρούς. Την ίδια τεχνική την συναντάμε και σε μεσοβυζαντινούς ναούς, όπως η Καπνικαρέα¹⁴⁸. Μετά τα δύο μέτρα, οι τοίχοι είναι

144 Millet, *École grecque*, 144,146. Νικόνανος, *Θεσσαλία*, 165-166. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 12,13.

145 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 77. Nicol, *The Despotate*, 200. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 226. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 96. Μουτσόπουλος, *Άρτα*, 134.

146 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 77. Nicol, *The Despotate*, 200. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 96.

147 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 77. Nicol, *The Despotate*, 200. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 96.

¹⁴⁸ Ορλάνδος, *Πόρτα Παναγιά*, 17.

κτισμένοι με μικρούς ορθογώνιους πωρόλιθους, όπου ο καθένας περιβάλλεται από οριζόντιους και κατακόρυφους αρμούς με μία πλίνθο. Κάποιες φορές, αντί για μία πλίνθο, οι κατακόρυφοι αρμοί φέρουν πολλά οριζόντια τεμάχια πλίνθων (νάρθηκας, εγκάρσιο κλίτος, διακονικό). Αυτή η διάταξη απαντάται και σε άλλους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως η Παναγία Βελλάς, αλλά και στη Θεσσαλονίκη, όπως οι Άγιοι Απόστολοι.¹⁴⁹

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στην Κυψέλη της Πρέβεζας (Εικ.68,71) έχει κτιστεί και αυτός με αυστηρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Το ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού, όπως και το νότιο παρεκκλήσιο, είναι κτισμένα με ένα πιο αμελές σύστημα, με αδρά κατεργασμένους λίθους, οι οποίοι είναι κτιστοί σε σειρές. Γίνεται παρεμβολή στις οριζόντιες σειρές σχετικά λίγων μονών πλίνθων και κάθετα με τεμάχια πλίνθων στους κάθετους αρμούς. Αυτή η τεχνική πιθανότατα να ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση. Στο ανώτερο τμήμα του κυρίως ναού, στην ίδια πλευρά, παρατηρείται η παρουσία δύο ή τριών επάλληλων πλινθίων στους κάθετους αρμούς αντί των μονών πλινθίων και η εργασία του δομικού υλικού είναι πιο επιμελής. Την ίδια τεχνική συναντάμε και στις πλευρές της εγκάρσιας καμάρας.

Αυστηρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα ακολουθεί η δόμηση του νεώτερου περίστωου. Σε σειρές κτίζονται οι γωνιασμένοι επιμήκεις ασβεστόλιθοι, με παρεμβολή μονής σειράς πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς και ένα ή δύο κάθετους πλίνθους στους κάθετους αρμούς. Σε ορισμένα σημεία παρατηρούνται επάλληλα πλίνθια ή κεραμικά κοσμήματα στους ίδιους αρμούς, προφανώς αυτές είναι οι ιδιορρυθμίες των διάφορων κτιστών. Στους δύο τρούλους των ανατολικών παρεκκλησίων παρατηρείται μοναδική χρήση πλινθοδομής. (Εικ.68,71)¹⁵⁰

Με ένα σύστημα που πλησιάζει, σε ορισμένα σημεία, το ατελές πλινθοπερίκλειστο, με παρεμβολή μονών πλινθών στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς, κτίζονται οι πλάγιοι τοίχοι του ναού της Παναγίας του Μπρυώνη. Στην ανατολική πλευρά ο ναός είναι κτισμένος με τον ίδιο τρόπο μέχρι το ύψος του κοσμήτη της ασίδας, πάνω από αυτό το σημείο η ασίδα είναι κτισμένη μόνο με πλίνθους. Ο ναός είναι κτισμένος με καστανόγκριζους λίθους, άφθονο κονίαμα που καλύπτει μέρος της επιφάνειας τους και πλίνθους που παρεμβάλλονται ανάμεσα στους αρμούς. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος,

149 Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 17.

150 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλοκο*, 694.

κατασκευασμένος με πλίνθους εκτός από τις στρογγυλεμένες γωνίες του που αποτελούνται από λίθους και οριζόντιους πλίνθους. Ο τρούλος απολήγει σε οριζόντιο γείσο και καλύπτεται με κωνική στέγη. Σε κάθε πλευρά του τρούλου ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. (Εικ.63,64)¹⁵¹

Με πλινθοδομή κτίζεται ο ναός των Ταξιαρχών (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) στην Κωτάνιανη. Οι τοίχοι του ναού βαίνουν πάνω σε χαμηλή κρηπίδα, η οποία είναι κτισμένη με ογκόλιθους μεγαλύτερων διαστάσεων, πιθανόν να προέρχονται από κάποιο αρχαίο μνημείο, το οποίο βρισκόταν πλησίον της περιοχής. Στους οριζόντιους αρμούς, οι τετράγωνοι ή ορθογώνιοι λίθοι, πολλοί από τους οποίους είναι αρχαίοι ασβεστολιθικοί δόμοι, όπως και τα ογκολιθικά υπέρθυρα των εισόδων, κτίζονται με άφθονο ασβεστοκονίαμα και μονές σειρές πλίνθων. Οριζόντια πλινθία ή τεμάχια πλίνθων τοποθετούνται στους κάθετους αρμούς. Σε ορισμένα σημεία των κατακόρυφων αρμών, γίνεται η τοποθέτηση διπλών κάθετων πλινθίων. Η τεχνική της αμιγούς πλινθοδομής ακολουθείται πάνω από την γένεση των καμαρών, με την τεχνική της πλινθοδομής έχουν κατασκευαστεί και οι καμάρες. Το κωδωνοστάσιο είναι κτισμένο εξολοκλήρου με πλίνθους, για την ανέγερση του οποίου ακολουθήθηκε η ίδια τεχνική (Εικ.73).¹⁵²

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κόνιτσα οικοδομήθηκε με εγχώριους πλακοειδείς λίθους με παρεμβολή λίγων πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς. Ο τρούλος είναι κτισμένος με πλίνθους στο κάτω τμήμα και με ολόπλινθο στο ανώτερο ενώ παρεμβάλλεται ενδιάμεση ζώνη με κάθετα τοποθετημένους πλίνθους. Στο κέντρο των κογχών εμφανίζεται ο ραδινός τρούλος. Αρχικά η στέγαση πρέπει να καλυπτόταν από φύλλα μολύβδου, όπως υποδηλώνει και η ονομασία. Σήμερα, μετά από την απομάκρυνση των μεταγενέστερων προσκτισμάτων και της πλακόστρωτης στέγασης, αποκαταστάθηκε η μορφή των αετωμάτων των δύο τμημάτων, τα οποία καλύπτονται με τοπικές σχιστόπλακες (Εικ.43,46).¹⁵³

151 Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 53, 54. Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 163, 164. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 87, 89.

152 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 266.

153 Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 92.

Η τοιχοποιία του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Γαλαξίδι κτίζεται με αργολιθοδομή. Η τοιχοποιία στο ανατολικό τοίχο του ναού σώζεται σε όλο το ύψος της μόνο στην βορειοανατολική γωνία, ενώ νοτίως της αψίδας διατηρείται μέχρι το ύψος της γενέσεως των τόξων του παραθύρου. Στη νότια πλευρά από το ανατολικό άκρο μέχρι και την θύρα σώζεται η αρχική τοιχοποιία μέχρι και την διπλή σειρά πλίνθων πάνω από το παράθυρο. Δυτικότερα δεν είναι σαφές πού διατηρείται η αρχική τοιχοποιία, πάντως δεν σώζεται ο αρμός μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα. Στον βόρειο τοίχο, στο ανατολικό και δυτικό τμήμα, η αρχική τοιχοποιία διατηρείται μέχρι και το ύψος της διακοσμητικής ταινίας και των τόξων των παραθύρων, ενώ στο κεντρικό σώζεται και το αέτωμα.

Τα μεγάλα μονόλοβα παράθυρα που βρίσκονται εκατέρωθεν της βόρειας θύρας είναι τοιχισμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους, η τοίχιση πρέπει να έγινε νωρίς, λόγω της ομοιότητας με την αρχική τοιχοποιία. Ο τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού κατεδαφίστηκε. Ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα διατηρείται μέχρι και το ύψος της στρώσεως πλίνθων που εφάπτεται των τόξων του παραθύρου. Στο δίλοβο παράθυρο τοποθετήθηκε πεσσίσκος και επίθημα από πωρόλιθο, πώρινος ρόμβος στην ένωση των δύο τόξων και πλίνθινος σταυρός πάνω από την οδοντωτή ταινία, σε αντικατάσταση του πεσσίσκου και του κιονόκρανου που προϋπήρχαν. Στο δυτικό τμήμα του νάρθηκα έγινε ανακατασκευή στο άνω τμήμα των γωνιών. Ο τοίχος του νάρθηκα ξαναχτίστηκε. Μετά την επισκευή τους η ανατολική και η νότια πλευρά επιχρίσθηκαν και το κονίαμα αφαιρέθηκε το 1991.¹⁵⁴

Το μνημείο είναι κτισμένο με αργούς λίθους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχει παρεμβολή οριζοντίων πλίνθων ή κεραμιδιών στους οριζόντιους αρμούς. Στον κυρίως ναό το κονίαμα περιέχει πολλά βαθυκάστανα, άσπρα και σταχτιά χαλικάκια. Στον νάρθηκα, υπάρχει διαφορετική τοιχοποιία με μεγαλύτερες και πιο εμφανείς πέτρες, αλλά και διαφορετικό κονίαμα, όπως υπόλευκα και φαιοπράσινα χαλικάκια. Η κατασκευή των αετωμάτων της εγκάρσιας κεραίας και του ανώτερου τμήματος της αψίδας είναι επιμελέστερη. Οι λίθοι είναι πελεκημένοι, ενώ στην κεραία δεν σχηματίζουν κανονικές σειρές. Πλίνθοι παρεμβάλλονται και στους οριζόντιους αρμούς. Κάτω από το γείσο της αψίδας υπήρχαν τρεις ισοϋψείς δόμοι και ανάμεσά τους μεσολαβούσαν μονές σειρές

154 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 199,200.

πλίνθων. Στους κάθετους αρμούς του κατώτερου δόμου ήταν πακτωμένα κάθετα τούβλα πλίνθων που σχηματίζουν τα σύμβολα Η και ↑ (Εικ.24,26).¹⁵⁵

Η τοιχοποιία του ναού του Αγίου Ιωάννη στο Γαλατά Μεσολογγίου αποτελείται από ελαφρά επεξεργασμένους πρασινωπούς αμμόλιθους και διάσπαρτους στην τοιχοποιία ασβεστόλιθους με χρήση άφθονου ασβεστοκονιάματος. Παρεμβάλλονται τεμάχια πλίνθων, ακανόνιστα στους οριζόντιους αρμούς, και διπλά ή επάλληλα πλινθία στους κάθετους αρμούς. Τα μονόλοβα παράθυρα περιβάλλονται από οδοντωτές ταινίες. Η βόρεια θύρα, στο υπέρθυρο της οποίας σχηματίζεται τύμπανο, περιβάλλεται από τοξωτή πλίνθινη ταινία. Μπροστά από την ίδια θύρα, σχηματίζεται πρόπυλο με μεγάλα τόξα στις τρεις πλευρές (Εικ.30,31).¹⁵⁶

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Τρίκαλα είναι χτισμένος με αδρά δουλεμένες πέτρες και πωρόλιθους, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, τοποθετούνται στις γωνίες και τα αψιδώματα. Δύο, τρία ή τέσσερα πλίνθινα κομμάτια τοποθετημένα οριζόντια και επάλληλα υπάρχουν στους κατακόρυφους αρμούς. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπάρχει ένα πλίνθινο κομμάτι κάθετο ή πέτρες που συνάπτονται μεταξύ τους χωρίς πλίνθινα στοιχεία. Από σειρές μίας πλίνθου χωρίζονται μεταξύ τους οι επάλληλες στρώσεις, συνεχείς δόμοι δεν σχηματίζονται όμως, μιας και οι πέτρες έχουν διαφορετικά ύψη και συχνά διακόπτουν την οριζόντια σειρά των πλίνθων. Από το επίπεδο της λιθοδομής τα αρμοκάλυπτρα εξέχουν ελαφρά, καλύπτουν εν μέρει τα λίθινα και πώρινα στοιχεία και οι άκρες τους είναι κομμένες λοξά με το μυστρί. Με αυτόν τον τρόπο οι πρόχειρα λαξεμένες γωνίες από τις πέτρες και τους πωρόλιθους δε φαίνονται και το τελικό τους σχήμα στην ορατή πλευρά τους, το δίνει το κουρασάνι, το οποίο έχει έτσι πρωτεύοντα ρόλο στην εξωτερική εμφάνιση των τοίχων.¹⁵⁷

Τα δίλοβα παράθυρα κτίζονται με πλίνθους στα αψιδώματα ως την ποδιά τους και στην κόγχη από την γένεση των λοβών και επάνω. Στα τόξα μετώπου των τυφλών αψιδωμάτων έχουμε μεικτή τεχνική, δηλαδή ένας πωρόλιθος διαδέχεται μία πλίνθο(Εικ.34,36).¹⁵⁸

155 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξείδι*, 201.

156 Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 165. Παλιούρας, *Αιτωλοακαρνανία*, 238, 239.

157 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 94. Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*, 344.

158 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 94-95. Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*, 344.

Η τοιχοποιία του ναού της μονής της Υπαπαντής στα Μετέωρα είναι κατασκευασμένη κυρίως από πέτρα με ακανόνιστο σχήμα και έχει πλίνθινες διακοσμήσεις που περιβάλλουν τα παράθυρα. Αυτή διακρίνεται στην βόρεια πλευρά του καθολικού μιας και είναι η μόνη ορατή πλευρά, όταν κάποιος βρίσκεται κάτω από των βράχο (Εικ.40).¹⁵⁹

2. Κεραμικός διάκοσμος

Έντονη χρήση κεραμοπλαστικού διακόσμου γίνεται στις εκκλησίες του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Τα θέματα που κυριαρχούν είναι συνήθως οι οδοντωτές ταινίες, οι ρομβοειδείς και τριγωνικοί έγχρωμοι ή άχρωμοι άβακες, οι πήλινες πλάκες, οι σταυροί, οι ήλιοι κ.α. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κεραμοπλαστικές επιγραφές και τα συμπλήματα, όπου πολλές φορές διαβάζονται από κάτω προς τα επάνω.¹⁶⁰ Αναλυτικότερη περιγραφή του κεραμοπλαστικού διακόσμου των σταυρεπίστεγων ναών του Δεσποτάτου της Ηπείρου ακολουθεί.

Ο κεραμικός διάκοσμος του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Γαλαξίδι είναι ελάχιστος (Εικ.26), οι θύρες έχουν ξύλινα ανώφλια και πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του κυρίως ναού υπήρχε πλίνθινο ανακουφιστικό τόξο. Επιπλέον σε πλίνθινα τόξα απολήγουν τα παράθυρα του κυρίως ναού, ενώ του νάρθηκα σε διπλά. Οδοντωτή ταινία περιβάλλει τα πλίνθινα τόξα στα αετώματα και συνεχίζει οριζοντίως για λίγο. Στο βόρειο αέτωμα οι προεκτάσεις της οδοντωτής ταινίας ορίζονται από πλίνθους, των οποίων η μακρά πλευρά παρουσιάζει κυματοειδή διαμόρφωση. Στα άλλα παράθυρα μονή σειρά πλίνθων πλαισιώνει τα τόξα. Τις εξωτερικές επιφάνειες επίσης διακοσμούσαν τούβλα που σχημάτιζαν στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και στην βόρεια πλευρά της αγίδας μία τεθλασμένη γραμμή¹⁶¹, όπως επίσης και σκυφία, τα οποία ήταν τοιχισμένα πάνω από τις οδοντωτές ταινίες των αετωμάτων, δύο στο νότιο και ένα στο βόρειο και στο δυτικό. Πακτωμένοι άτεχνοι πλίνθινοι σταυροί βρίσκονται στα διάχωρα που σχηματίζουν οι τεθλασμένες γραμμές, καθώς και ένα στρογγυλό όστρακο από τον πυθμένα ενός αγγείου (Εικ.26,27,28).¹⁶²

159 Subotić, *Hypapnte*, 178.

160 Τσουρής, *Διάκοσμος*, 57-65,65-69,139-143,147, 149-152.

161 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 201. *Τα βυζαντινά*, 199.

162 Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 201,203.

Στο ναό του Αγίου Ιωάννη Γαλατά ο διάκοσμος είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Υπάρχει ένα πλίνθινο οδοντωτό γείσο που περιτρέχει τα στοιχεία της στέγας στο υπέρθυρο της βόρειας θύρας, την οποία άνοιξε η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Επίσης σχηματίζεται τύμπανο, περιβαλλόμενο από τοξωτή πλίνθινη ταινία. (Εικ.30,31)¹⁶³

Ο κεραμικός διάκοσμος του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Αχλαδοχώρι Τρικάλων είναι λιτός, περιορίζεται μόνο στα τμήματα που θέλει να τονίσει ο τεχνίτης. Μια οδοντωτή ταινία περιτρέχει τις κορυφές των τοίχων, σχηματίζεται γείσο κάτω από τις άκρες των κεραμιδιών και πλίνθινα κοσμήματα υπάρχουν στην κόγχη του ιερού και στα τυφλά αψιδώματα. Στη δυτική πλευρά είναι πλέον άγνωστο αν υπήρχε κάτι, μιας και, μετά την προσθήκη του νάρθηκα, η όψη αυτή επιχρίστηκε για να τοιχογραφηθεί (Εικ.34,36).¹⁶⁴

Η βόρεια πλευρά του καθολικού της μονής της Υπαπαντής στα Μετέωρα, διαρθρώνεται με οδοντωτές ταινίες ενώ στα πλάγια της κλειστής σήμερα εισόδου φέρει από ένα τυφλό αψίδωμα. Ο τύπος του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου ναού παραλλάσσεται στην περιοχή των Τρικάλων και προσαρμόζεται στις αρχιτεκτονικές συνήθειες της Θεσσαλίας. Οι ναοί στις μακριές πλευρές τους εξωτερικά φέρουν τυφλά αψιδώματα. Βέβαια στον ναό της Υπαπαντής φέρει μόνο η βόρεια πλευρά μιας και είναι η μόνη ορατή (Εικ.40).¹⁶⁵

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού του της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κόνιτσα είναι ελάχιστος. Αυτός συγκεντρώνεται στο εξωτερικό τμήμα της τοιχοποιίας των αετωματικών τυμπάνων της εγκάρσιας στέγης. Πλίνθινα πλαίσια υπάρχουν στα δίλοβα παράθυρα των αετωματικών τυμπάνων (Εικ.43). Πάνω από τα παράθυρα υπήρχαν εντοιχισμένα έξι αγγεία, τα οποία χρονολογούνται στον 13ο /14ο αιώνα και προέρχονταν από την Ιταλία.¹⁶⁶

Στον ναό της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα, ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος κυριαρχεί κυρίως στην ανατολική πλευρά. Πέρα από τις συνήθεις οδοντωτές ταινίες, υπάρχει και η πλίνθινη διακόσμηση των πλαισίων των ανοιγμάτων του Ιερού. Στις πλευρές σχηματίζονται επίσης ζώνες κεραμοπλαστικών κοσμημάτων, όπως σχήματος

163 Παλιούρας, *Αιτωλοακαρνανία*, 238.

164 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 95.

165 Νικόνανος, *Μετέωρα*, 85-86.

166 Τσουρής, *Διάκοσμος*, 104-108. Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 81.

ανάστροφου S, δισέψιλον, κυματοειδών, αλλά και επάλληλες ζώνες μαιάνδρων καθώς και τετράπλευρα πλαίσια με σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα και ρόδακες. Στις κόγχες του Ιερού συναντάμε και άλλα μεμονωμένα πήλινα κοσμήματα, όπως δίσκους που απαρτίζονται από τριγωνικά τεμάχια, «ήλιους», και τέλος μέσα σε ορθογώνια πλαίσια μικρές συνθέσεις κλαδιών-φύλλων ή και μεμονωμένα φύλλα. Επίσης στα τύμπανα των ποδαρικών, κάτω από τα τρίλοβα παράθυρα, υπάρχει ταινία πήλινων κοσμημάτων. Νότια των τυμπάνων, πέρα από τα πήλινα κοσμήματα, υπάρχουν και άλλα διακοσμητικά στοιχεία, όπως το πλίνθινο σταυροειδές συμπύλημα M(ιχαή)λ Δ(ού)κ(α)ς και πλίνθινη επιγραφή, η οποία είναι δυσανάγνωστη.(Εικ.52,53).¹⁶⁷

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού της Πόρτα-Παναγιάς, πέρα από τις οδοντωτές ταινίες και τις πλίνθινες διακοσμήσεις των τυμπάνων των παραθύρων, αποτελείται και από άλλα διακοσμητικά στοιχεία, όπως τις οδοντωτές ταινίες που είναι τοποθετημένες στα πόρινα λοξότμητα γείσα και κάτω από την ποδιά των παραθύρων. Οι ταινίες αυτές διασχίζουν, επίσης, τις κόγχες του ιερού οριζοντίως και με επάλληλες σειρές τοποθετούνται κάτω από το μετωπιαίο τόξο του εγκάρσιου σκέλους. Υπάρχει επίσης μαιάνδρος, ο οποίος είναι τοποθετημένος κάτω από το γείσο της κόγχης, ανάμεσα στις οδοντωτές ταινίες. Μπορούμε επιπλέον να δούμε και διακοσμητική ζώνη με πήλινα κοσμήματα, καθώς και δύο πήλινους σταυρούς εκ των οποίων ο ένας είναι διακοσμημένος με δισέψιλον. Υπάρχουν επίσης και άλλοι πόρινοι σταυροί, που διακοσμούν την αψίδα.(Εικ.55,60)¹⁶⁸

Ο εξωτερικός διάκοσμος του ναού της Παναγιάς του Μπρυώνη συγκεντρώνεται κυρίως στην ανατολική πλευρά και στα δύο πλευρικά αετώματα. Η αψίδα είναι διακοσμημένη με οδοντωτές ταινίες και τεθλασμένες γραμμές. Οι τρεις πλευρές της διακοσμούνται με τυφλά αψιδώματα και με πλίνθινα τόξα που περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Οδοντωτές ταινίες κοσμούν και τον ανατολικό τοίχο του ναού, όπως και οι τεθλασμένες γραμμές, αλλά και πλίνθινες ταινίες με κατακόρυφους πλίνθους. Τον ναό κοσμούν επίσης και πλίνθοι με διαμορφωμένη κυματοειδή την εξωτερική πλευρά. Η νότια και βόρεια εγκάρσια κεραία ακολουθούν παρόμοια διακόσμηση. Στην βάση του νότιου αετώματος υπάρχουν παράλληλες σειρές με πλίνθινη οδοντωτή

167 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 78. Εικ.8. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 30, 31. Εικ.25, Εικ.26, Εικ.60. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 226. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 95.Εικ.109, 97, 97. Εικ.113. Μουτσόπουλος, *Άρτα*,135-136.

168 Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 20. Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί*, 164.

ταινία, πλίνθους που σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή και τμήμα πλίνθινης επιγραφής, ενώ στο πάνω μέρος ομάδες πλίνθων σε επάλληλες γωνίες. Ανάμεσα στις πλίνθινες γωνίες, υπάρχει σε πλαίσιο λίθινος σταυρός (πιθανώς του 19ου αιώνα). Ο κεραμικός διάκοσμος του βόρειου αετώματος ακολουθεί την ίδια τεχνική, υπάρχει όμως εντοιχισμένο τμήμα γύψινου ανάγλυφου. Ανάμεσα στην κεραμική διακόσμηση του αετώματος υπάρχει τμήμα πλίνθινης επιγραφής, το οποίο με το τμήμα της νότιας πλευράς αποτελούσαν μία ενιαία επιγραφή.¹⁶⁹ Η επιγραφή έχει ως εξής: “ΣΤΑ[Υ]ΡΗΠΗΓΥΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΚΟΝ” στην νότια πλευρά “ΤΟ ΑΓΙ[Α]CΘΕΝ ΠΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟ[ΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ] στην βόρεια. (Εικ.64,66)¹⁷⁰

Στις τρίπλευρες αψίδες του κυρίως ναού ,του Αγίου Δημητρίου στην Πρέβεζα, και του βορείου παρεκκλησίου ανοίγεται τρίλοβο και μονόλοβο παράθυρο, ενώ στις πλάγιες πλευρές διαμορφώνονται αψιδώματα με πλακίδια και πολλές τεθλασμένες γραμμές, οι οποίες τοποθετούνται οριζοντίως. Στον ανατολικό τοίχο του κυρίως ναού υπάρχουν δύο διακοσμητικά στοιχεία, οι «ήλιοι» καθώς και ταινία με βαθμιδωτό κόσμημα. Παρόμοια ταινία υπάρχει και στις πλευρές της αψίδας. Διακοσμημένα επίσης είναι και τα τυφλά αψιδώματα των τρούλων των παραβημάτων. Η μακρά πλευρά της στοάς κοσμεύεται με ταινία με τριγωνικά πλακίδια σε δύο σειρές, ενώ το νοτιοδυτικό διαμέρισμα διακοσμεύεται με δύο ταινίες, οι οποίες έχουν βαθμιδωτό θέμα και πλίνθους. Επίσης οδοντωτές ταινίες περιτρέχουν το νότιο τοίχο στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων της στοάς.¹⁷¹ (εικ.68,71,72) Στην δεύτερη στρώση των δομών σώζεται κεραμοπλαστική επιγραφή, η οποία πιθανότατα αναφέρεται στον κτήτορα του ναού. Η επιγραφή έχει ως εξής: Μ[Ι]Χ[ΑΗ]Λ Ζ[Η]Ρ[ΙΑ]Ν[Ο] (εικ.72).¹⁷²

Οδοντωτή ταινία από πλίνθους και οριζόντια θλαστή γραμμή απαντάται στην ανατολική πλευρά του ναού των Ταξιαρχών (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) στην

169 Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 54, 55. Εικ.5, 56. Εικ.6. Nicol, *Despotate*, 199. Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 164, 166. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 224. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 146, 185. Kalopissi-Verti, *Inscriptions*, 50. Εικ.3-4. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 226. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 87, 88, 90, 90. Εικ.102.

170 Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 55-56. Nicol, *Despotate*, 199. Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 164, 166. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 224. Τσουρής, *διάκοσμος*, 185, 188. Kalopissi-Verti, *Inscriptions*, 49-50. Veikou, *Inscriptions*, 80-82. Εικ.25. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 87, 88, 90, 90. Εικ.102.

171 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182, 183. Χατζηνικολάου, ΑΔ 21 (1966), *Β΄ Χρονικά*, 295-296. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 45-46. Küpper, *Dachtranseptkirche*, II, 160.

172 Τσουρής, *Διάκοσμος*, 46. Βοκοτόπουλος, *Πλίνθινη επιγραφή*, 167.

Κωστανιανη. Ίδια μορφή μπορεί να παρατηρηθεί και στο βόρειο αέτωμα. Οδοντωτή ταινία και οριζόντια θλαστή γραμμή παρατηρείται επίσης και κατά μήκος των μακρών πλευρών της εγκάρσιας καμάρας. Επίσης, οδοντωτή ταινία περιτρέχει και τους τοίχους, στο ύψος της γένεσης των εσωτερικών καμαρών και κάτω από τις στέγες. Με επάλληλες σειρές οριζοντίων οδοντωτών ταινιών διακοσμείται το ανατολικό και το δυτικό τριγωνικό αέτωμα του ναού (Εικ.73).¹⁷³

3. Γλυπτός διάκοσμος

Ο γλυπτός διάκοσμος στο Δεσποτάτο της Ηπείρου είναι σχετικά λιτός. Τα γλυπτά στοιχεία που συναντάμε στους ναούς έχουν συνήθως δομικό και στατικό χαρακτήρα και σπάνια διακοσμητικό, ακολουθώντας έτσι τις μεσοβυζαντινές τάσεις της περιοχής.¹⁷⁴ Πλουσιότερο γλυπτό διάκοσμο συναντάμε σε μεγαλύτερα μνημεία, όπως αυτά της Άρτας, αλλά και μνημεία που επηρεάζονται από αυτήν.

Διαχωριστικοί κιονίσκοι παραθύρων έχουν σωθεί περίπου σε όλους τους σταυρεπίστεγους ναούς του Δεσποτάτου. Είναι συνήθως μαρμάρινοι και ακολουθούν τη μεσοβυζαντινή τυπολογία, έχουν δηλαδή κορμό με κολουροπυραμιδοειδές επίθημα και συνήθως κατασκευάζονταν από λευκό μάρμαρο. Πωρολιθικοί κιονίσκοι συναντώνται στη νότια πλευρά των παραθύρων στο Γαλαξίδι. (Εικ.26,27) Κοσμήτες που διατρέχουν τις ασίδες ή την ανατολική πλευρά των ναών συναντώνται στην Παναγία του Μπρυώνη, στην Κάτω Παναγιά και στην Πόρτα Παναγιά. Οι κοσμήτες είναι μαρμάρινοι και έχουν λοξότμητη διατομή.¹⁷⁵

Ο εσωτερικός γλυπτός διάκοσμος είναι και αυτός λιτός, πλουσιότερο διάκοσμο συναντάμε μόνο στα μεγάλα μνημεία. Στους τρίκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς παραδείγματος χάριν έχουν χρησιμοποιηθεί μαρμάρινοι κίονες. Τα κιονόκρανα είναι συνήθως κορινθιακά (spolia), στην Κάτω Παναγιά όμως συναντώνται επάλληλα εξάπλευρα κιονόκρανα (spolia).(Εικ.54)¹⁷⁶ Αναλυτικότερα ο γλυπτός διάκοσμος των σταυρεπίστεγων ναών του Δεσποτάτου της Ηπείρου θα αναφερθεί παρακάτω.

173 Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 267. Εικ.4, 268. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 48. Εικ.54, Εικ.55. Σχ.14 α - β. Küpper, *Dachtranseptkirche*, II, 150.

174 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 81. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 49,50. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 235,237.

175 Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 49,50. Ορλάνδος, *Πόρτα Παναγιά*, 24. Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 81,82. Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 203.

176 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 81,82.

Στην γλυπτική διακόσμηση του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην αρχική τους θέση βρίσκονται οι διαχωριστικοί κιονίσκοι με τα κιονόκρανα τους στα αψιδώματα των παραθύρων και σε ολόκληρο σχεδόν το τέμπλο.

Σε τέσσερις κίονες στηρίζεται το λοξότμητο επιστύλιο του τέμπλου (Εικ.38,39). Οι κίονες φέρουν τεκτονικά κιονόκρανα. Οι δύο κεντρικοί έχουν στις πλάγιες πλευρές τους δύο χαμηλές παραστάδες που απολήγουν σε σφαίρα και χρησιμεύουν για την προσαρμογή των βημόθυρων. Το επιστύλιο και τα κιονόκρανα στις τρεις πλατιές πλευρές φέρουν επιπεδόγλυφη διακόσμηση. Στο επιστύλιο υπάρχουν τρία έξεργα κομβία· το ένα στο μέσο του έχει σταυρό και τα δύο στις άκρες λογχωτά φύλλα. Στα πλάγια του κεντρικού παριστάνονται στη σειρά σχηματοποιημένα δενδρύλλια που εγγράφονται σε συνεχή κυκλικά πλαίσια και στις άκρες, ανάμεσα σε τόξα εναλλάξ εννεάφυλλα ανθέμια και πτηνά. Στις όψεις των κιονόκρανων παριστάνονται πτηνά με φυτικά κοσμήματα. Ένα θωράκιο του τέμπλου είναι τοποθετημένο σήμερα στην κόγχη της πρόθεσης. Φέρει στο μέσον ένα σταυρό με σταγόνες στις άκρες των κεραιών και δύο ημιανθέμια που ξεκινούν από τη βάση του σταυρού και γεμίζουν τα κάτω τμήματα ανάμεσα στην οριζόντια κεραία. Με συμπλεκόμενες ταινίες σχηματίζεται το εξωτερικό τετράγωνο πλαίσιο, μέσα στο οποίο εγγράφεται ένας ρόμβος που περικλείει τον σταυρό. Η διακόσμηση συμπληρώνεται με μια κυματοειδή ταινία, η οποία περνά ανάμεσα από τις πλευρές του ρόμβου, σχηματίζει στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου ισάριθμα ημικύκλια, που γεμίζουν με σχηματοποιημένα ακτινωτά φύλλα.¹⁷⁷ (Εικ.38)

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Κάτω Παναγιάς είναι αρκετά φτωχός. Οι εσωτερικοί κίονες φέρουν βάσεις ή κιονόκρανα (Εικ.54), τα οποία προέρχονται από υστερορωμαϊκά κτίρια της Αμβρακίας, πολλές φορές μάλιστα τα αρχαία μέλη είναι τοποθετημένα αντιστρόφως. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μαρμάρινο γλυπτό τεμάχιο, το οποίο σήμερα είναι εντειχισμένο πάνω από τη θύρα του νότιου πυλώνα. Σε αυτό το τεμάχιο εικονίζονται τρία πτηνά πέρδικες κατά σειρά, από τις οποίες η τρίτη ραμφίζει την δεύτερη. Εκατέρωθεν της επιφάνειας του ανάγλυφου παριστάνονται σταυροί. Το ανάγλυφο πιθανώς να προέρχεται από το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού, το οποίο σήμερα έχει αντικατασταθεί με ξύλινο επιχρυσωμένο. Άλλο ένα γλυπτό, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο μουσείο, είναι ένα κυβόσχημο κιονόκρανο, στις πλευρές του οποίου εικονίζονται παγώνια, τα οποία πίνουν από ένα περιρραντήριο που βρίσκεται

177 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί*, 96,97. Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*, 344,345.

στη γωνία. Το κιονόκρανο πρέπει και αυτό να προέρχεται από το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού του 13ου αιώνα.¹⁷⁸

Ο ναός της Πόρτα-Παναγιάς φέρει πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Το κιονόκρανο, που έχει σωθεί έπειτα από την πυρκαγιά του 1865, βρίσκεται στην δυτική πλευρά του ναού, είναι κορινθιακό και πιθανόν να προέρχεται από ένα αρχαίο κτίριο. Στο κάτω μέρος φέρει σειρά από οχτώ φύλλα άκανθας, ενώ στο πάνω φύλλα καλάμου. Σώζονται επίσης, οι μαρμάρινοι διαχωριστικοί κιονίσκοι των παραθύρων, των οποίων οι κορμοί, τα κιονόκρανα και τα επιθήματα έχουν ποικίλη διακόσμηση. Τα κιονόκρανα και τα επιθήματα κοσμούνται με ανάγλυφους πλοχμούς και αλυσίδες, η διακόσμηση συνοδεύεται με το IC XC. (Εικ.61)

Τον πλουσιότερο γλυπτό διάκοσμο τον περιέχει το τέμπλο. Το τέμπλο φέρει επιστύλιο τραπεζοειδούς μορφής με τέσσερα στηρίγματα, τα δύο ακριανά έχουν τομή τριών τετάρτων του οκταγώνου, ενώ τα δύο μεσαία έχουν μορφή δέσμης τεσσάρων κιονίσκων. Τα κενά μεταξύ των πεσσίσκων φράσσονται με μαρμάρινα θωράκια, τα οποία αποτελούνται από κυματοειδή στέψη. Τα κιονόκρανα των μεσαίων κιονίσκων έχουν επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Οι κύριες όψεις εικονίζουν διπλό σταυρό, από την βάση των οποίων αναβλαστάνουν ελικοειδή ανθέμια. Ρόδακες κοσμούν τις δύο άνω γωνίες, ενώ στη διακόσμηση υπάρχουν δικέφαλοι αετοί με στέμμα, συμβολίζοντας έτσι την βασιλική καταγωγή του κτήτορα. Πλούσια διακοσμημένο είναι και το επιστύλιο του μεσαίου κλίτους. (Εικ.62)

Δύο μαρμάρινα προσκυνητάρια (Εικ.62) υπάρχουν στο τέμπλο και χωρίζουν το ιερό από τα παραβήματα. Τα προσκυνητάρια είναι στενά και ψηλά βαίνουν σε ελαφρώς κυματιστή βάση και αποτελούνται έκαστος από δύο κιονίσκους. Τα κιονόκρανα των κιονίσκων κοσμούνται με φύλλα, το ένα μάλιστα πλαίσιο κοσμείται με γεωμετρικό μαρμαροθέτημα με κόκκινα και πράσινα τεμάχια, στα οποία παρεμβάλλονται δύο όρθιοι λέοντες, χαρακτηριστικό της Παλαιολόγιας εποχής.¹⁷⁹

Στον ναό των Ταξιάρχων (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) αναφέρεται από τον Δ. Ευαγγελίδη πως στα παράθυρα υπήρχαν μαρμάρινοι αμφικιονίσκοι και κολουροπυραμιδοειδή επιθήματα, τα οποία σήμερα όμως έχουν χαθεί και

178 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 73. Εικ.4, 81. Εικ.12. Nicol, *Despotate*, 200. Küpper, *Dachttranseptkirche*, II, 72. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 99.

179 Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 24-29.

αντικατασταθεί με πλίνθινους πεσσίσκους. Το μόνο σωζόμενο σήμερα διακοσμητικό γλυπτό στοιχείο είναι ο μαρμάρινος διαχωριστικός κιονίσκος της αψίδας, ο οποίος περιβάλλεται στα εξωτερικά περιθώρια των δύο λοβών από οδοντωτή ταινία και διπλά πλίνθινα τόξα.¹⁸⁰(Εικ.73)

Βλέπουμε πως ο γλυπτός διάκοσμος του Δεσποτάτου της Ηπείρου ακολουθεί κατά κανόνα τη βυζαντινή παράδοση, η δυτική επιρροή συναντιέται συνήθως στα μνημεία της Άρτας, αυτό οφείλεται μάλλον στις στενές σχέσεις της αυλής την περίοδο του Νικηφόρου Α' και του Θωμά, με την Ιταλία στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα.¹⁸¹

4. Μορφολογία

α. Αψίδες

Οι αψίδες σε όλο το Δεσποτάτο της Ηπείρου αλλά και στη ζώνη επιρροής του, όπως στην Πόρτα-Παναγιά, είναι συνήθως τρίπλευρες (Εικ.48,55). Μεικτό τύπο αψίδας μπορούμε να συναντήσουμε στον ναό του Αγίου Δημητρίου (Εικ.71), όπου η αψίδα είναι πεντάπλευρη κάτω και τρίπλευρη επάνω. Ημικυκλική αψίδα (Εικ.26) συναντάμε στο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Γαλαξίδι Φωκίδος.¹⁸²

Η διακόσμηση της αψίδας έχει συμβολικό χαρακτήρα¹⁸³, για αυτό στα περισσότερα μνημεία είναι ιδιαίτερα φροντισμένη με επιμελημένη τοιχοποιία αλλά και με πλούσιο κεραμικό διάκοσμο. Στην κεντρική πλευρά της αψίδας υπάρχουν συνήθως φωτιστικά παράθυρα. Η μορφή των παραθύρων διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος της αψίδας και με την γενικότερη εντύπωση του μνημείου.¹⁸⁴

180 Ευαγγελίδης, *Κωστανίανη*, 267.

181 Τσουρής, *διάκοσμος*, 19,240. Βοκοτόπουλος, *τέχνη Δεσποτάτου*, 237/

182 Μπούρας- Μπούρα, *Ναοδομία*, 399-400. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 10. Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, 102,151,200,205,207,208.

183 Στην αψίδα τοποθετείται το Ιερό βήμα, είναι το ιερότερο σημείο του χριστιανικού ναού, αφού εκεί βρίσκεται η Αγία Τράπεζα (το ιερό θυσιαστήριο) όπου τελείται το σπουδαιότερο Μυστήριο του Χριστιανισμού, το μυστήριο της αναίμακτης θυσίας η Θεία Ευχαριστία. Στουφή- Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή*, 141-143.

184 Μπούρας-Μπούρα, *Ναοδομία*, 401. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 10. Vocotopoulos, *Influences*, 85. Delvoye, *Apside*, 531.

β. Θύρες-Παράθυρα

Σε πολλά μνημεία οι θύρες των ναών έχουν καταστραφεί με αποτέλεσμα στη θέση τους να έχουν μπει μεταγενέστερες. Από τα μνημεία, στα οποία έχουν σωθεί θύρες άθικτες είτε κάποια κομμάτια, γίνεται επιτρεπτή η μορφολογική τους εξέταση.

Οι θύρες ανοίγονται στα δυτικά και στις πλάγιες πλευρές των ναών, στα μεγαλύτερα μνημεία. Στα μικρότερα μνημεία ανοίγεται συνήθως μόνο μία θύρα. Οι θύρες είναι είτε ορθογώνιες, όπως στον ναό της Κάτω Παναγιάς¹⁸⁵, είτε τοξωτές, όπως στον ναό της Πόρτα Παναγιάς.¹⁸⁶

Τα παράθυρα στους σταυρεπίστεγους ναούς είναι τριών ειδών. Μονόλοβα, δίλοβα και τρίλοβα (Εικ.27,30,34,36,43,48). Τα μονόλοβα παράθυρα προτιμώνται λόγω της απλής τους κατασκευής και συναντώνται σε όλους τους σταυρεπίστεγους ναούς του Δεσποτάτου, όπως στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος Γαλαξίδι, στον Άγιο Δημήτριο, στον Άγιο Ιωάννη Γαλατά. Τα μονόλοβα παράθυρα διαμορφώνονται με απλό πλίνθινο πλαίσιο που φτάνει ως την ποδιά των παραθύρων, όπως στους ναούς της Κάτω Παναγιάς (Εικ.48) και της Παναγιάς Μπρυώνη (Εικ.64). Επίσης, υπάρχουν και ημικυκλικά παράθυρα στη νότια πλευρά του ναού της Κάτω Παναγιάς (Εικ.48). Τα δίλοβα παράθυρα είναι αρκετά διαδεδομένα και συναντώνται επίσης σε όλους τους ναούς του Δεσποτάτου. Περιβάλλονται με απλό και βαθμιδωτό πλίνθινο πλαίσιο (Εικ.34, 43, 48). Τρίλοβα παράθυρα συναντάμε στον ναό της Κάτω Παναγιάς (Εικ.52) στην κεντρική αψίδα και στα τύμπανα των απολήξεων της εγκάρσιας καμάρας, αλλά και στην αψίδα του ναού της Πόρτας Παναγιάς περιβάλλονται και αυτά με βαθμιδωτό πλίνθινο πλαίσιο (Εικ.55).¹⁸⁷

Τα υαλοστάσια που έφρασαν τους λοβούς των φωτιστικών ανοιγμάτων των ναών έχουν σωθεί μόνο στην Κωστανιανή,¹⁸⁸ απ' όπου διαπιστώνεται ότι αυτά αποτελούνταν από επίπεδες πλάκες που συνήθως ήταν γύψινες. Στην επιφάνεια των υαλοστασίων ανοίγονταν καθέτως κυκλικές οπές, όπου τοποθετούνταν υάλινοι δίσκοι. Στην Κωστανιανή παρατηρούμε ότι τα υαλοστάσια φέρουν γύψινο διάκοσμο, το ίδιο παρατηρείται και στην Κόκκινη Εκκλησιά που βρίσκεται στο Βουλγαρέλλι.¹⁸⁹ Η

¹⁸⁵ Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 76.

¹⁸⁶ Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 18.

¹⁸⁷ Τσουρή, *Διάκοσμος*, 10-11. Millet, *L' École*, 205.

¹⁸⁸ Ευαγγελίδης, *Κωστανιανή*, 267.

¹⁸⁹ Ευαγγελίδης, *Κωστανιανή*, 267. Ορλάνδος, *Κόκκινη Εκκλησιά*, 159-160.

επιφάνεια των υαλοστασίων φέρει ανάγλυφο πλοχμόσχημο διάκοσμο, ο οποίος περιβάλλει τους στρογγυλούς υάλινους δίσκους και τις ζωόμορφες προτομές στα ανώτερα τμήματα.¹⁹⁰ Τα τοξωτά φωτιστικά παράθυρα που σχηματίζονται από τα ανώφλια των θυρών του ναού της Κωστανιανής, τα έφρασαν γύψινα ημικυκλικά (Εικ.73) διαφράγματα με έγχρωμους στρογγυλούς υάλινους δίσκους.¹⁹¹

γ. Τρούλλοι

Όπως είναι γνωστό οι σταυρεπίστεγοι ναοί δεν έχουν τρούλους. Ως τρουλλαία κατασκευή μπορούν να θεωρηθούν οι τρουλλοκαμάρες, (Εικ.23) που παρουσιάζονται στους σταυρεπίστεγους ναούς. Τρούλλους, όμως, έχουν τα παρεκκλήσια των ναών, οι νάρθηκες και τα βοηθητικά κτίρια, τα οποία έχουν ανεγερθεί την ίδια χρονική περίοδο ή λίγο αργότερα.

Ο νάρθηκας (Εικ.55,56,59) του ναού της Πόρτα Παναγιάς κτίζεται ως εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός με τρούλλο. Ο τρούλλος του είναι οκταγωνικός και φέρει σε κάθε πλευρά ένα τοξωτό παράθυρο¹⁹². Κατά τον Α. Ορλάνδο χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα.¹⁹³ Αν και οι Μπούρας-Μπούρα τον τοποθετούν στα τέλη του 12^{ου} αρχές 13^{ου} αιώνα.¹⁹⁴ Στον ναό του Αγίου Δημητρίου τρούλλους έχουν τα δύο παρεκκλήσια του, στη βόρεια και τη νότια πλευρά (Εικ.68). Και στις δύο πλευρές οι τρούλλοι έχουν από τέσσερα μονόλοβα παράθυρα.¹⁹⁵ Η χρονολόγηση των παρεκκλησιών ανήκει στην ίδια χρονολογική περίοδο με την ανέγερση του ναού, δηλαδή στον 13^ο αιώνα.¹⁹⁶

Από τα μνημεία που εξετάσαμε, τρουλλοκαμάρα έχει μόνο ο ναός της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα (Εικ.48). Ο Α. Ορλάνδος θεωρεί πως οι ναοί με τρουλλοκαμάρα μπορούν να λογίζονται ως παραλλαγή των ναών με τρούλλο, ταυτόχρονα όμως μπορούν να θεωρηθούν και ως συνεπτυγμένη μορφή των σταυροειδών ή σταυρικών ναών. Επομένως ο τύπος της τρουλλοκαμάρας αποτελεί σύνδεσμο μεταξύ των τρουλλαίων ναών και των σταυρεπίστεγων. Έτσι γεννιέται η εικασία πως η τρουλλοκαμάρα

¹⁹⁰ Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 267. Ορλάνδος, *Κόκκινη Εκκλησιά*, 159-160.

¹⁹¹ Ευαγγελίδης, *Κωστανιανη*, 267.

¹⁹² Ορλάνδος, *Πόρτα Παναγιά*, 21-23.

¹⁹³ Ορλάνδος, *Πόρτα Παναγιά*, 23.

¹⁹⁴ Μπούρας-Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 273-274.

¹⁹⁵ Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 608.

¹⁹⁶ Χατζητρύφωνος, *Περίστωο*, 318.

κατασκευάζεται ως μία πιο οικονομική εκδοχή του τρούλλου. Το κυλινδρικό τύμπανο αντικαθίσταται με το ορθογώνιο και ο ημικυλινδρικός θόλος με ημικυλινδρική καμάρα.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι ναοί*, 50-52.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Οι σταυρεπίστεγοι ναοί του Δεσποτάτου της Ηπείρου και η λεγόμενη «Ηπειρωτική σχολή»

Κατά την περίοδο της ακμής του Δεσποτάτου της Ηπείρου τον 13ο αιώνα, μπορούμε, πλέον, να κάνουμε λόγο για εμφάνιση μίας καινούριας «σχολής» στην τοπική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, της «ηπειρωτικής», η οποία πέρα από την Ήπειρο φτάνει μέχρι την Μακεδονία αλλά και την Σερβία.

Η «σχολή» που δημιουργήθηκε στο δεσποτάτο της Ηπείρου ονομάστηκε «ηπειρωτική σχολή»¹⁹⁸. Σε αυτή φυσικά εντάσσεται και ο τύπος των σταυρεπίστεγων ναών. Οι μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι που εμφανίζονται στο Δεσποτάτο έχουν επηρεαστεί από τους σταυρεπίστεγους της νότιας Ελλάδας. Οι τρίκλιτοι σταυρεπίστεγοι, όμως, ναοί πρωτοεμφανίζονται στο Δεσποτάτο της Ηπείρου και συγκεκριμένα στην Άρτα. Αυτοί είναι οι ναοί της Παναγίας του Μπρυώνη και η Κάτω Παναγιά. Από την Ήπειρο περνάνε στις γύρω περιοχές φτάνοντας μέχρι και την Σερβία.

Η τοιχοποιία στην «ηπειρωτική σχολή» ακολουθεί συνήθως το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Αυτή, επίσης, χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο στοιχείων, μεταξύ των οποίων πρώτη θέση κατέχουν οι λείες προσόψεις και η χρήση της πέτρας, το οικοδομικό υλικό που επιτρέπει την εισαγωγή σμαλτωμένων πλίνθων. Κατασκευάζονται τόξα πάνω από τα ανοίγματα και πλίνθινα πλαίσια γύρω από τα παράθυρα, τα μεγάλα γείσα που βρίσκονται ακριβώς κάτω από τη στέγη σαν διακοσμητικές λωρίδες γύρω από τα τόξα των παραθύρων, με πλίνθους τοποθετημένες, έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα πριονωτό σχέδιο. Άλλα στοιχεία είναι η γεωμετρική σαφήνεια των λείων επιφανειών των προσόψεων, ο πλούσιος κεραμικός διάκοσμος, οι νέες λύσεις στην δομή και τις λεπτομέρειες, οι οποίες φαίνονται κυρίως στα σχήματα και στις γραμμές και εφαρμόζονται στη διάταξη του χώρου. Οι συντεχνίες των κατασκευαστών εκείνη την περίοδο μετακινούνταν από το ένα εργοτάξιο στο άλλο, με αποτέλεσμα να φτάνουν μέχρι την Αχρίδα, όπου όπως και εδώ η αρχιτεκτονική έχει επηρεαστεί από το Δεσποτάτο της Ηπείρου.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Κοράς, *Βυζάντιο*, 155. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 224. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου*, 299,300. Σημ. Ο Βοκοτόπουλος και ο Βελένης την αναφέρουν ως αρχιτεκτονική σχολή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ενώ ο Κοράς την αναφέρει ως «Ηπειρωτική Σχολή».

¹⁹⁹ Κοράς, *Βυζάντιο*, 155.

Στην Αχρίδα, οι ναοί των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (Εικ.77,78,79), η Bogorodica στη Bolnička (Εικ.80) και η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (Εικ.81) στο χωριό Godinje, είναι ναοί μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι και ανεγέρθηκαν τον 14^ο αιώνα. Ειδικά ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και ο ναός της Bogorodica χτίστηκαν σε μία σύντομη περίοδο μεταξύ τους και πρέπει να είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου.²⁰⁰ Σαφώς αυτοί οι ναοί είναι επηρεασμένοι από τους σταυρεπίστεγους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου, μιας και είναι γνωστή η σχέση που υπήρχε μεταξύ του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της Σερβίας.²⁰¹

Η αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως γνωρίζουμε, έχει αλληλεπιδράσεις με την Σερβία αλλά και με την Δύση. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους (1204), η βυζαντινή αρχιτεκτονική είναι φυσικό να επηρεάστηκε αν και περιορισμένα από την δυτική (γοτθική). Τα οξυκόρυφα παράθυρα και οι πόρτες που συναντιούνται σε διάφορους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου φαίνεται πως είναι δυτικές επιδράσεις, καθώς και οι κλιμακωτές πύλες. Επίσης, η σχέση που δημιουργήθηκε μεταξύ της Δύσης και του Δεσποτάτου της Ηπείρου είναι γνωστή. Αυτό επιτεύχθηκε είτε με την σύναψη γάμων, είτε με το εμπόριο. Όπως είναι γνωστό το Δεσποτάτο της Ηπείρου είχε εμπορικές σχέσεις με την Δύση, συγκεκριμένα με τους Βενετούς στην Αδριατική θάλασσα.²⁰² Οι έμποροι την εποχή εκείνη ήταν πολυταξιδεμένοι, άνθρωποι δηλαδή που έφεραν καθετί καινούριο, δεν αποκλείεται λοιπόν να έφεραν και κάποιες καινούριες ιδέες ως προς την κατασκευή των ναών. Επίσης, οι γάμοι ήταν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της αριστοκρατίας για την σύναψη και διατήρηση δυνατών σχέσεων μεταξύ επιφανών οικογενειών. Έχουμε, λοιπόν, τους γάμους των θυγατέρων του Μιχαήλ Β' Κομνηνού, της Ελένης, με τον Μανφρέδο Χοεστάουφεν βασιλιά της Σικελίας - Νεαπόλεως στην Τράνη το 1259²⁰³, και της Άννας με τον Γάλλο Γουλιέλμο Β' Βιλεαρδουίνο²⁰⁴. Επομένως είναι λογικό αυτοί οι γάμοι να δημιούργησαν φιλικές σχέσεις με την Δύση, με αποτέλεσμα να υπάρχει μία αλληλεπίδραση ακόμα και στον τομέα της αρχιτεκτονικής των κτιρίων και άλλων αντικειμένων τέχνης.²⁰⁵

²⁰⁰ Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 185.

²⁰¹ Subotić, *L' église*, Korac, *Βυζάντιο*, 152.

²⁰² Küpper, *Bautypus*, 63.

²⁰³ Küpper, *Bautypus*, 63.

²⁰⁴ Küpper, *Bautypus*, 63.

²⁰⁵ Küpper, *Bautypus*, 63.

Όσον αφορά την Σερβία, διάυλο επικοινωνίας με τους βυζαντινούς αποτέλεσε βέβαια η κοινή θρησκευτική αντίληψη. Οι Σέρβοι ακολούθησαν και υιοθέτησαν την βυζαντινή ιεραρχία, καθώς και τους βυζαντινούς τίτλους²⁰⁶. Η δογματική βέβαια πίστη είναι αυτή που οδήγησε σε ταυτότητα της τέχνης, όπως αυτό φαίνεται με την επιβολή της Ορθόδοξης παράδοσης. Η καλλιτεχνική δημιουργία που καλλιεργήθηκε στις περιοχές αυτές, άντλησε κατευθείαν τα πρότυπα της από την βυζαντινή παράδοση. Βασίστηκε στους τεχνίτες των τοπικών εργαστηρίων και αποτέλεσε μία επιπλέον ένδειξη για την απρόσκοπτη συμβίωση Σέρβων και Βυζαντινών.²⁰⁷

²⁰⁶ Subotić, *Η τέχνη των βυζαντινών*, 169,170.

²⁰⁷ Subotić, *Η τέχνη των βυζαντινών*, 169,170.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Τοπική εξουσία και χορηγία

Στους περισσότερους σταυρεπίστεγους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου, τους οποίους έχουμε εξετάσει, γνωρίζουμε τους κτήτορές τους. Στους μεγάλους και πλούσιους ναούς ως κτήτορες εμφανίζονται συνήθως οι τοπικοί δεσπότες. Χορηγοί κάποιων ναών του Δεσποτάτου ανήκαν στην αυλή του δεσπότη ή στους τοπικούς άρχοντες. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις, που δεν γνωρίζουμε ποιος είναι ο κτήτορας του ναού.

Αναλυτικότερα στους ναούς, όπου ως κτήτορες εμφανίζονται οι ηγεμόνες του Δεσποτάτου, ανήκουν ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Γαλαξίδι Φωκίδας, η Κάτω Παναγιά της Άρτας και η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Μολυβδοσκέπαστο στην Κόνιτσα.

Στο χρονικό του Γαλαξιδίου, ως κτήτορας του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα εμφανίζεται ο ηγεμόνας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Μιχαήλ Β΄, χωρίς κάποια περαιτέρω ένδειξη. Το μόνο που αναφέρεται στο Χρονικό είναι ότι ο ναός χτίστηκε από τον Μιχαήλ Β΄ ως ένδειξη μετανοίας.²⁰⁸

Κτήτορας του καθολικού της μονής της Κάτω Παναγιάς εμφανίζεται και πάλι ο Μιχαήλ Β΄. Μαρτυρία γι' αυτό αποτελεί το πλίθινο συμπίλημα που υπάρχει στην διακόσμηση του ναού, όπου σταυροειδώς μπορούμε να αναγνώσουμε Μ(ιχαή)λ Δ(ού)κας. (Εικ.52,53). Άλλη μία πλίνθινη επιγραφή (Εικ.52) που υπάρχει, αν και μετά την επισκευή έχει καταστεί δυσανάγνωστη, αποτελείται από δύο στίχους εκ των οποίων έχει σωθεί ακέραιος ο δεύτερος στίχος. Στον πρώτο στίχο έχει σωθεί μόνο η λέξη *δόμον*, ενώ στο δεύτερο οι λέξεις *κρατ(ό)ρων... ημών και αγν(ώ)στω*. Η λέξη *κράτωρ*²⁰⁹ χρησιμοποιείται πολύ συχνά στο Βυζάντιο αντί της λέξεως αυτοκράτωρ, το οποίο αποδεικνύει πως κτήτορας του καθολικού της μονής είναι αυτοκράτορας. Στον Βίο της αγίας Θεοδώρας, συζύγου του Μιχαήλ Β΄, αναφέρεται πως κτήτορας του καθολικού εμφανίζεται ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ και η σύζυγός του Θεοδώρα.²¹⁰ Οι δύο αυτοί ναοί

208 Σάθας, *Χρονικόν Γαλαξειδίου*, 67-68.

209 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 79-80.

210 Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 79-80.

χτίστηκαν ως ένδειξη μετανοίας μετά την αποκατάσταση των σχέσεων του Μιχαήλ με την σύζυγό του Θεοδώρα.²¹¹

Άλλο ένα αυτοκρατορικό κτίσμα είναι η μονή της Μολυβδοσκεπάστου. Θεωρείται πως κτίσθηκε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πωγωνάτο και ανακαινίσθηκε από τον Ανδρόνικο Κομνηνό Δούκα Παλαιολόγο, σύμφωνα με την επιγραφή που βρίσκεται πάνω από την δυτική πόρτα του καθολικού. Ο Ανδρόνικος ταυτίζεται με τον ομώνυμο εγγονό του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό Δούκα²¹². Υπάρχει και μία άλλη άποψη, σύμφωνα με την οποία ο Ανδρόνικος ταυτίζεται με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, που ευνόησε πάρα πολύ την Εκκλησία των Ιωαννίνων. Αυτό φαίνεται από δύο χρυσόβουλλα που εξέδωσε το 1319 και το 1321, με τα οποία παραχώρησε σε αυτήν πολλά προνόμια. Στον Ανδρόνικο Παλαιολόγο θα πρέπει να αποδοθεί μόνο το σταυρεπίστεγο τμήμα του ναού.²¹³

Επιφανείς οικογένειες από την αυλή των ηγεμόνων του Δεσποτάτου εμφανίζονται ως κτήτορες των ναών της Πόρτα Παναγιάς, του Άγιου Δημήτριου στην Κυψέλη και του ναού της Παναγίας του Μπρυώνη.

Στην Πόρτα Παναγιά, που αποτελεί πιστό αντίγραφο του καθολικού της μονής της Κάτω Παναγιάς, εμφανίζεται ως κτήτορας του ναού ο νόθος γιος του Μιχαήλ Β΄, ο σεβαστοκράτορας της Θεσσαλίας Ιωάννης.²¹⁴ Είναι λογική η ομοιότητα των δύο ναών μιας και ο Ιωάννης ακολουθεί τα πρότυπα των ναών που κοσμούσαν την πρωτεύουσα του Δεσποτάτου, την Άρτα.²¹⁵

Για τον ναό της Παναγίας του Μπρυώνη η μία εκ των δύο εκδοχών που υπάρχουν είναι ότι ο κτήτορας ή ο ανακαινιστής της μονής προέρχεται από την Βυζαντινή επιφανή οικογένεια Βρυώνη, κλάδος της οποίας κατοικούσε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Σύμφωνα με την πλίνθινη επιγραφή (Εικ.66,67) που έχει σωθεί, ο ναός υπήρξε πατριαρχικό σταυροπήγιο και αγιάστηκε από τον Γερμανό Β΄, το 1238. Όπως είναι γνωστό, ο πατριάρχης Γερμανός Β΄ επισκέφθηκε την Άρτα το 1238, τονίζοντας

211 Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 14. Βοκοτόπουλος, *Γαλαξίδι*, 199.

212 Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 79-81.

213 Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 79-81.

214 Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 17. Χατζηδάκης, *Υστερη Βυζαντινή Τέχνη*, 424. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229.

215 Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 17.

με την παρουσία του την εξουσία του στην Εκκλησία της Ηπείρου, η οποία κινδύνευε να αποσπαστεί από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου.²¹⁶

Ο Π. Βοκοτόπουλος²¹⁷ υποστηρίζει πως η πλίνθινη επιγραφή που σώζεται στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Τουρκοπάλακο Κυψέλης, θα πρέπει να συσχετισθεί με κάποια προσωπικότητα της εποχής. Την ίδια ακριβώς άποψη έχει και ο Γ. Βελένης²¹⁸, σε αντίθεση με τον Ευαγγελίδη²¹⁹, ο οποίος θεωρούσε πως τα γράμματα της επιγραφής ήταν η χρονολογία κτίσεως της μονής.²²⁰ Τα γράμματα που έχουν σωθεί από την επιγραφή είναι: τα ΜΧΛ και ΖΡΝ (Εικ.72), τα οποία πρέπει να είναι το όνομα και το επώνυμο του κτήτορα του ναού. Το μόνο γνωστό όνομα του Δεσποτάτου της Ηπείρου που περιλαμβάνει αυτά τα γράμματα είναι ο Μιχαήλ Ζωριανός. Ο Μιχαήλ Ζωριανός υπήρξε λόγιος και γραφέας κωδίκων, κατέλαβε τα αξιώματα του πρωτομάστορα και του επί της τραπέζης στην αυλή του δεσπότη Θωμά Κομνηνού Δούκα (1296-1318), κάτι που καθιστά την άποψη τόσο του Βοκοτόπουλου όσο και του Βελένη βάσιμη.²²¹ Άλλη μία άποψη που πιθανότατα δεν μπορεί να στηριχθεί είναι αυτή του Χατζηδάκη, ο οποίος θεωρούσε πως κτήτορας του ναού είναι ο Μιχαήλ Β΄, μιας και είναι ένα μεγαλοπρεπές και εντυπωσιακό κτίσμα, έχει πολύ προσεγμένη τοιχοποιία, πλινθοπερίκλειστο σύστημα και ποικιλία κεραμοπλαστικών μοτίβων. Όλο αυτό τον οδήγησε στο συμπέρασμα πως το μνημείο είναι ένα αυτοκρατορικό κτίσμα.²²²

Για την ανέγερση και την εικονογράφηση της μονής της Υπαπαντής στα Μετέωρα έχουν σωθεί δύο επιγραφές· η μία αναφέρει ότι ο ναός της Αναλήψεως του Κυρίου ανεγέρθηκε από τον Νείλο, πρώτο της σκήτης των Σταγών και καθηγούμενο της μονής Δουπιάνου, επί βασιλείας Συμεών Παλαιολόγου Ούρεση, όταν επίσκοπος ήταν ο Βησσαρίων το 1366.²²³ Η δεύτερη επιγραφή αναφέρει πως τα έξοδα για την εικονογράφηση του ναού τα ανέλαβε ο πανευγενέστατος και ενδοξότερος Κωνσταντίνος, ο οποίος πήρε το όνομα Κυπριανός μετά την κουρά του ως μοναχός.²²⁴

216 Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 87.

217 Βοκοτόπουλος, *Η πλίνθινη επιγραφή*, 166.

218 Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου*, 272, σημ.3.

219 Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 182,183.

220 Βοκοτόπουλος, *Η πλίνθινη επιγραφή*, 166.

221 Βοκοτόπουλος, *Η πλίνθινη επιγραφή*, 166.

222 Χατζηδάκης, *Ύστερη Βυζαντινή Τέχνη*, 424.

223 Βογιατζίδης, *Το χρονικό των Μετεώρων*, 167,168. Νικόνανος, *Ιστορία των Μετεώρων*, 86. Subotić, *Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών*, 173.

224 Βογιατζίδης, *Το χρονικό των Μετεώρων*, 167,168. Νικόνανος, *Ιστορία των Μετεώρων*, 86. Subotić, *Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών*, 173.

Για τον Κωνσταντίνο δεν έχουμε καμία πληροφορία, δεν αναφέρεται στις πηγές κανένας τοπικός άρχοντας με αυτό το όνομα.

Οι ναοί, για τους οποίους έχουμε ελάχιστες πληροφορίες όσον αφορά τους κτήτορες τους, είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννη στον Γαλατά, ο ναός των Ταξιαρχών στην Κωστανιανη και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Αχλαδοχώρι Τρικάλων. Για τον κτήτορα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου δεν έχουμε καμία πληροφορία, δεν έχει σωθεί καμία επιγραφή που θα μπορούσε να μας δώσει κάποια πληροφορία είτε για τον χορηγό είτε για το πότε ανεγέρθηκε ο ναός, πιθανόν να συνδέεται με τη μονή της Λυκουσάδας, την οποία ίδρυσε η σύζυγος του Ιωάννη Νόθου και φρόντισε να την πλουτίσει με κτήματα, που κατοχύρωσε με χρυσόβουλο του 1289 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β'²²⁵. Ανάμεσα στα κτήματα, αναφέρεται και το χωριό Βοργιάνη, το σημερινό Αχλαδοχώρι, χωρίς να γίνεται λόγος και για το ναό του χωριού. Δεν είναι αδύνατο, λοιπόν, η εκκλησία να έγινε το μετόχι του μοναστηριού, μετά την σύνδεση του χωριού με την μονή Λυκουσάδας.²²⁶

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη, πιθανώς, να είναι το καθολικό της μονής του Προδρόμου, στην οποία αναφέρεται ο Μιχαήλ Χωνιάτης, Μητροπολίτης Αθηνών σε επιστολή του²²⁷. Άποψη που υποστηρίχθηκε από τους P. Soustal και J. Koder²²⁸. Ο Β. Κατσαρός απορρίπτει αυτήν την άποψη, μιας και ο μικρός παλαιολόγειος ναός δεν συγκεντρώνει τα απαραίτητα στοιχεία που θα επέτρεπαν την ταύτιση του με τον ναό της μονής.²²⁹

Για τον κτήτορα του ναού της Κωστανιανης δεν υπάρχει καμία πληροφορία εκτός από την δυσανάγνωστη επιγραφή, η οποία αναφέρει πως ο ναός αποτελεί δαπάνη του παν[σεβάστου] κυρού Ησακίου [Θε]δόρου.²³⁰ Δεν έχουμε καμία πληροφορία για αυτόν τον κτήτορα, το μόνο το οποίο μπορούμε να υποθέσουμε πως πιθανότατα να ήταν κάποιος τοπικός άρχοντας, αφού εκείνη την εποχή ήταν αρκετά δύσκολη η ανέγερση μίας εκκλησίας, ειδικά εάν δεν υπήρχε η κατάλληλη οικονομική δυνατότητα. Υπάρχει βέβαια και η τοπική παράδοση, η οποία λέει πως ο ναός κτίστηκε από κάποιους βοσκούς, οι οποίοι έφυγαν και εγκατέλειψαν την εκκλησία, με αποτέλεσμα αυτή να σκεπαστεί από χώμα και βλάστηση. Αργότερα ένας βοσκός όταν έχασε το κατσίκι του,

²²⁵ Nicol, *Δεσποτάτο*, 329,330.

²²⁶ Νικόνανος, *Βυζαντινοί ναοί*, 98.

²²⁷ Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου, τα σωζόμενα, εκδ. Σπ. Λάμπρου, τομ. Β' επιστολή ρξη', 333.

²²⁸ Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 165.

²²⁹ Κατσαρός, *Η Αιτωλική μονή*, 1529.

²³⁰ Kalopisi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, 52.

ψάχνοντάς το σε μία τρύπα στην γη, βρήκε την εκκλησία, στην οποία μέσα, σύμφωνα με την παράδοση, έκαιγε ένα κερί. Άρχισαν λοιπόν από τότε να περιποιούνται την εκκλησία και να χτίζονται σπίτια σε κοντινή απόσταση από αυτήν. Έτσι λέγεται πως χτίστηκε και το χωριό Κωστανιανή.²³¹

Συμπερασματικά, επομένως από τους σταυρεπίστεγους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου, μόνο τρεις δεν έχουν κάποιον γνωστό κτήτορα. Στους περισσότερους ως κτήτορες εμφανίζονται επιφανείς προσωπικότητες, όπως δεσπότες, τοπικοί άρχοντες ή κληρικοί. Αυτό μας δείχνει πως ο τύπος του σταυρεπίστεγου ναού ήταν αρκετά διαδεδομένος και προσφιλής, ώστε να τον χρησιμοποιούν σημαίνοντα πρόσωπα, της ανώτερης κοινωνικής τάξης.

Είναι γνωστό πως ο σταυρεπίστεγος τύπος πρωτοεμφανίστηκε στην νότιο Ελλάδα και σταδιακά επηρέασε και τις βορειότερες περιοχές, φτάνοντας στο δεσποτάτο της Ηπείρου, όπου διαπιστώνεται πολύ μεγάλη διάδοση αυτού του τύπου.

Ο πρώτος τρίκλιτος σταυρεπίστεγος που ανεγέρθηκε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου είναι η Παναγία του Μπρυώνη, ο οποίος, σύμφωνα με την επιγραφή, χρονολογείται το 1238. Ο κεραμικός διάκοσμος του ναού, δεν διακρίνεται για την ακρίβεια της τεχνικής του προέλευσης, την αρτιότητα της εκτέλεσής του και για την σαφήνεια των θεμάτων του. Παρόλο που χτίστηκε την ίδια περίπου χρονολογική περίοδο με την Κάτω Παναγία και την Παντάνασσα. Ο διάκοσμος του ναού παρουσιάζει πολλές διαφορές από τον διάκοσμο των παραπάνω ναών, γεγονός που δείχνει πως στο Δεσποτάτο της Ηπείρου κυριαρχούσαν διάφορες καλλιτεχνικές τάσεις τον 13^ο αιώνα. Το συνεργείο που εργάστηκε για την ανέγερση του ναού της Παναγίας πιθανόν να ήταν τοπικό, χωρίς ιδιαίτερη πείρα, αλλά επηρεασμένο από τις καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής του.²³²

Ένα από τα πιο γνωστά μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, το καθολικό της μονής της Κάτω Παναγίας, το οποίο, ως γνωστόν ανεγέρθηκε από τον Μιχαήλ Β΄, επηρέασε αρκετά μνημεία των γύρω περιοχών της Ηπείρου. Είναι ένα μεγαλειώδες μνημείο, το οποίο βρίσκεται στη πρωτεύουσα του Δεσποτάτου, μοντέρνο για την εποχή του με αποτέλεσμα τα επαρχιώτικα μνημεία να προσπαθούν να αντιγράψουν την τέχνη της πρωτεύουσας.

²³¹ Σινίκη-Παπακώστα, *Ηπειρος εκκλησίες*, 172.

²³² Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 90.

Στη σφαίρα επιρροής του Δεσποτάτου της Ηπείρου ανήκουν και τα Τρίκαλα Θεσσαλίας, όπου εμφανίζονται τρεις σταυρεπίστεγοι ναοί. Τα θεσσαλικά μνημεία χρονολογούνται στα τέλη του 13^{ου} με 14^{ου} αιώνα, μια εποχή, όπου η περιοχή των Τρικάλων είχε στενούς δεσμούς με την Ήπειρο. Η μονή της Πόρτα Παναγιάς είναι πιστό αντίγραφο της μονής της Κάτω Παναγιάς, μιας και χτίστηκε από τον νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄, τον σεβαστοκράτορα Ιωάννη. Στη μονή της Υπαπαντής Μετεώρων, η παρουσία του τύπου εξηγείται από τις σχέσεις που είχαν οι μονές των Μετεώρων με την Ήπειρο τον 14^ο αιώνα. Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αχλαδοχώρι Τρικάλων πιθανότατα να συνδέεται με την σύζυγο του σεβαστοκράτορα Ιωάννη.²³³

233 Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

Κατάλογος Μνημείων

1. Γαλαξίδι Φωκίδος, Μεταμόρφωση Σωτήρος

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Εικ.24,25,26,27,28), βρίσκεται στη πλαγιά του βουνού του Αγίου Βλασίου, σε μικρή απόσταση από το Γαλαξίδι. Σύμφωνα με το χρονικό του Γαλαξιδίου, το οποίο έγραψε ο μοναχός Ευθύμιος Πενταγιώτης το 1703, βασιζόμενος σε αρχαιότερα έγγραφα, ο ναός χτίστηκε από τον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄. Το 1862 καταστράφηκε μερικώς. Το 1902, στις 3 Ιουλίου, τον επισκέφθηκε και τον φωτογράφησε ο Γεώργιος Λαμπάκης, άστεγο, με μεγάλες ζημιές στην ανοδωμή και δημοσίευσε την συνοπτική περιγραφή του. Το 1906 ή το 1908 επισκευάστηκε από ομάδα ντόπιων. Ανήκει στον τύπο των μονόκλιτων σταυρεπίστεγων ναών της κατηγορίας Α1, σύμφωνα με τον Ορλάνδο. Έχει ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά και τετράπλευρο καμαρασκεπή νάρθηκα στην δυτική του πλευρά. Η τοιχοποιία κτίζεται από ελαφρά επεξεργασμένες πέτρες σε σειρές. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού αποτελείται κυρίως από ολιγάριθμες οδοντωτές ταινίες. Το μνημείο διασώζει τοιχογραφίες του τρίτου τέταρτου του 13ου αιώνα.

Χρονολόγηση: Ο Βοκοτόπουλος, λαμβάνοντας υπόψιν του το Χρονικό του Γαλαξειδίου, αναφέρει πως ο ναός θα πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Οι Koder-Hild απλώς χρονολογούν τον ναό πριν το 1271 που είναι το έτος θανάτου του Μιχαήλ Β΄.

Βιβλιογραφία

Σάθας, Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου ή Ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού και των περιχώρων, Αθήνησιν 1865. (΄ εκδοση-πρόλογος Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία 6, εκδ. δημιουργία, Αθήνα 1996), 205-207. Γ. Λαμπάκης, ΧΑΕ 3 (1903), 65-70. J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalia, Veröffentlichungen der Commission für die Tambula Imperii Byzantini (TIB) 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1976, 260. Küpper, Dachttranseptkirche, I, σποραδικά. II, 109-110. Π. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στον Ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξίδι, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, 17 (1993-1994), 199

2. Γαλατάς Μεσολογγίου, Άγιος Ιωάννης

Ένα χιλιόμετρο νότια του Γαλατά Μεσολογγίου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Εικ.29,30,31,32,33). Ο ναός ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου της κατηγορίας Α1, σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο. Ανατολικά

βρίσκεται η τρίπλευρη ασίδα, πάνω από την οποία προβάλλει το τριγωνικό αέτωμα και η εγκάρσια καμάρα. Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από ελαφρά επεξεργασμένους πρασινωπούς αμμόλιθους, διάσπαρτους ασβεστόλιθους με χρήση άφθονου ασβεστοκονιάματος. Ο Βοκοτόπουλος και ο Παλιούρας αναφέρουν πως ο ναός διαθέτει τοιχογραφίες, οι περισσότερες είναι όμως διασδιάκριτες. Από αυτές που μπορούν να μελετηθούν βέβαια αναφέρουν πως είναι παλαιολόγιας και λαϊκής τεχνοτροπίας. Ο Φουστέρης αναφέρει πως οι τοιχογραφίες κατατάσσονται στον 14^ο αιώνα.

Χρονολόγηση: Ο Α. Παλιούρας τοποθετεί το μνημείο και τις τοιχογραφίες του στους παλαιολόγειους χρόνους. Οι P. Soustal και J. Koder, χρονολογούν τον ναό στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα, με βάση την επιστολή του Χωνιάτη.

Βιβλιογραφία

Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 165. Παλιούρας, *Αιτωλοακαρνανία*, 74-75, 238, 239. Βοκοτόπουλος, *Άγιος Ιωάννης Γαλατά*, ΑΔ(1972), 440. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 44.

3. Αχλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου

Στις βορινές παρυφές του χωριού Αχλαδοχώρι βρίσκεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Εικ.34,35,36,37,38,39). Το χωριό είναι γνωστό από τον 13^ο αιώνα και λεγόταν Βόργιανη ή Γόργιανη και ήταν ιδιοκτησία της μονής Παναγίας Ελεούσας της Λυκουσάδας. Ο ναός ανήκει στον μονόκλιτο σταυρεπίστεγο ναό στην κατηγορία Α1, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου, με μία μικρή παραλλαγή: οι μακροί τοίχοι συνεχίζονται αδιάσπαστοι σε όλο τους το μήκος μόνο στην εσωτερική παρειά, ενώ εξωτερικά διακόπτονται σε κάθε τους πλευρά από ένα τυφλό αψίδωμα που ανταποκρίνεται στην εγκάρσια καμάρα. Ανατολικά απολήγει σε μία ευρύχωρη κόγχη, η οποία εσωτερικά είναι ημικυκλική. Ο ναός είναι χτισμένος με αδρά δουλεμένες πέτρες και πωρόλιθους, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, τοποθετούνται στις γωνίες και τα αψιδώματα. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος είναι λιτός. Η οδοντωτή ταινία περιτρέχει τις κορυφές των τοίχων, σχηματίζεται γείσο κάτω από τις άκρες των κεραμιδιών, επίσης υπάρχουν πλίνθινα κοσμήματα στην κόγχη του ιερού και στα τυφλά αψιδώματα. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού είναι οι κιονίσκοι, τα κιονόκρανα και το επιστύλιο. Η αρχική τοιχογραφία του ναού έχει καλυφθεί από νεότερη του 19^{ου} αιώνα.

Χρονολόγηση: Ο Νικόνανος αναφέρει πως μπορούμε να εντάξουμε τον ναό στον 13^ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

Νικόνανος, *οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, 98. Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*, 334

4. Μετέωρα Θεσσαλίας, Μονή Υπαπαντής

Η μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα (Εικ.40,41,42) είναι χτισμένη μέσα σε μία στενόμακρη κοιλότητα ψηλά, στην πλευρά ενός θεόρατου βράχου. Ο ναός συνδέεται με μία σημαντική προσωπικότητα του μετεωρικού μοναχισμού, τον ιερομόναχο Νείλο. Είναι ένας μονόκλιτος σταυρεπίστεγος ναός, που ανήκει στην παραλλαγή Α1, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Ανατολικά απολήγει σε μία τρίπλευρη κόγχη με δίλοβο παράθυρο, στο οποίο οι λοβοί επάνω είναι ευθύγραμμοι. Στην βόρεια πλευρά υπήρχε θύρα, η οποία σήμερα είναι κλειστή. Επάνω από την είσοδο ανοίγεται ένα δεύτερο δίλοβο παράθυρο. Στο ναό διατηρούνται οι αρχικές τοιχογραφίες σε πολλή καλή κατάσταση, οι οποίες είναι οι παλαιότερες χρονολογημένες τοιχογραφίες των Μετεώρων, αυτό διακρίνεται από τις δύο επιγραφές που σώζονται με ακριβή χρονολογία το 1366.

Χρονολόγηση: Οι δύο επιγραφές που σώζονται στο εσωτερικό του ναού αναφέρουν πως αυτός ανεγέρθηκε το 1366.

Βιβλιογραφία

Βογιατζίδης, *χρονικό των Μετεώρων*, 167,168. Νικόνανος, *Μετέωρα*, 84,85. Σοφιανός-Δεριζιώτης, *Η ιερά μονή της Υπαπαντής*, 22-24, Subotić, *Hypapante*, 177-178. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 41

5. Κόνιτσα Μολυβδοσκεπάστος, Κοίμηση της Θεοτόκου

Τρία χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Μολυβδοσκεπάστου βρίσκεται η μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Εικ.43,44,45,46). Η ίδρυση της μονής πρέπει να έγινε τον 14^ο αιώνα και να είναι καθίδρυμα του πρωτοβεστιαρίου Ανδρόνικου Παλαιολόγου. Το καθολικό της μονής είναι χτισμένο σε διαφορετικές φάσεις και έχει έναν αρκετά σύνθετο τύπο. Ανατολικά είναι τρίκογχος και δυτικά είναι μονόχωρος σταυρεπίστεγος. Ο τρίκογχος ναός απολήγει σε μία μεγάλη επτάπλευρη αψίδα, στο κέντρο υψώνεται ένας ψηλός οκτάπλευρος τρούλος που πατάει πάνω σε τετράγωνη βάση. Το

σταυρεπίστεγο τμήμα ανήκει στην παραλλαγή Α1, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Ο ναός οικοδομήθηκε με εγχώριους πλακοειδείς λίθους, με παρεμβολή λίγων πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς. Ο τρούλος είναι κτισμένος με πλίνθους στο κάτω τμήμα και με ολόπλινθο στο ανώτερο, ενώ παρεμβάλλεται ενδιάμεση ζώνη με κάθετα τοποθετημένους πλίνθους. Αρχικά η στέγαση πρέπει να καλυπτόταν από φύλλα μολύβδου, όπως υποδηλώνει και η ονομασία. Σήμερα μετά από την απομάκρυνση των μεταγενέστερων προσκτισμάτων και της πλακόστρωτης στέγασης, αποκαταστάθηκε η μορφή των αετωμάτων των δύο τμημάτων, τα οποία καλύπτονται με τοπικές σχιστόπλακες. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού είναι ελάχιστος. Στο σταυρεπίστεγο τμήμα του νότιου αετώματος υπήρχαν εντοιχισμένα έξι αγγεία που χρονολογήθηκαν στον 13^ο /14^ο αιώνα και προέρχονται από την Ιταλία. Ο ναός εσωτερικά διαθέτει τοιχογραφίες, οι οποίες έγιναν το 1521 και το 1537 σύμφωνα με τις επιγραφές που υπάρχουν. Σήμερα, όμως, βρίσκονται σε κακή κατάσταση λόγω κυρίως της καπνιάς του τις καλύπτει.

Χρονολόγηση: Αρκετές διαφοροποιήσεις υπάρχουν ως προς την χρονολόγηση του ναού έτσι, ο D. Nicol, χρονολογεί τον ναό γύρω στα 1300. Οι Soustal-Koder, χρονολογούν τον ναό κατά προσέγγιση στα τέλη του 13ου/αρχές 14ου αιώνα. Ο Κ. Τσουρής, με βάση τα εντοιχισμένα πινάκια των αετωμάτων τοποθετεί την ανέγερση του καθολικού στην πρώτη εικοσαετία του 14ου αιώνα. Ο Η. Μ. Küpper, τον τοποθετεί γύρω στα 1300. Η Β. Παπαδοπούλου, χρονολογεί τον ναό γενικά στις αρχές του 14ου αιώνα. Ο Π. Βοκοτόπουλος, τον τοποθετεί στην δεύτερη ή τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Δ. Ζακυθινός, *Ανέκδοτον βυζαντινόν κτιτορικόν εκ Βορείου Ηπείρου*, ΕΕΒΣ XIV (1938), 277-294. Nicol, *Molybdoskepastos*, 141. Nicol, *Despotate*, 212. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 141. Τσουρής, *διάκοσμος*, 49-50, 186, 188-189, 203. Η.Μ. Küpper, *Der Bautypus der Grieschischen Dachtranseptkirche*, Verlag A.H. Hakkert, Amsterdam 1990, I., Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*, 79-82, 87-92, 95. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη δεσποτάτου*, 228. Εικ.178, 229.

6. Άρτα, Κάτω Παναγιά

Δύο χιλιόμετρα νότια της Άρτας βρίσκεται η μονή της Κάτω Παναγιάς (Εικ.47,48,49,50,51,52,53,54). Η μονή πιθανόν να αποτελεί ίδρυμα του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα, ως ένδειξη μετάνοιας για την αποκατάσταση των σχέσεων του με την σύζυγό του Θεοδώρα Πετραλείφα. Έχει ταυτιστεί με την Μονή της Παναγίας «Περί το θέμα Άρτας», που μαρτυρεί χρυσόβουλλο του 1336 για την Θεσσαλική Μονή Λυκουσάδας. Παλαιότερα η μονή αναφερόταν στα έγγραφα ως «οδός Βρύσεως» ή «κατά την οδόν της Βρύσεως». Ο ναός ανήκει στον τρίκλιτο σταυρεπίστεγο τύπο, στην παραλλαγή Γ1 σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Ανατολικά προβάλλουν τρεις τρίπλευρες αψίδες. Ο ναός στα κατώτερα τμήματα είναι κτισμένος με τετραγωνικούς ασβεστολιθικούς δόμους. Στην ανατολική πλευρά το κατώτερο τμήμα είναι κτισμένο με πλακοειδείς λίθους. Στην υπόλοιπη τοιχοποιία ακολουθείται αυστηρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα, όπου γίνεται παρεμβολή μονών πλίνθων στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς. Ο κεραμικός διάκοσμος του ναού βρίσκεται κυρίως στην ανατολική πλευρά. Σχηματίζονται ζώνες με κεραμοπλαστικά κοσμήματα, όπως τα δισέψιλον, οι ρόδακες κ.α. Ο γλυπτός διάκοσμος είναι ελάχιστος και υπάρχουν εσωτερικοί κίονες και κιονόκρανα. Το καθολικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες. Οι παλαιότερες χρονολογούνται λίγο μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και σώζονται κυρίως στο διακονικό. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού χρονολογούνται στα 1715.

Χρονολόγηση: Ο ναός της Κάτω Παναγιάς χρονολογείται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Ο Α. Ορλάνδος και ο D. Nicol τον τοποθετούν απλώς στην περίοδο του Μιχαήλ Β΄ (1231-1271). Ο R. Krautheimer, τον χρονολογεί μεταξύ 1250-1270. Οι Γ. Βελένης, Κ. Τσουρής, Σ. Καλοπίση-Βέρτη και ο Π. Βοκοτόπουλος τον τοποθετούν στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Ο Ν. Μουτσόπουλος, αναφέρει την ύπαρξη παλαιάς ενθύμησης ότι «εν έτει από Χριστού 1251 ηγέρθη εκ βάθρων η ιερά μονή της Θεοτόκου οδών Βρύσεως δι'εξόδων του εκλαμπροτάτου μεγάλου δουκός Μιχαήλ, συζύγου της Αγίας Θεοδώρας».

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, 70,71. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 92. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά*, 53-62. Μουτσόπουλος, *Άρτα*, 131. Χατζηδάκης, *Υστερη βυζαντινή τέχνη*, 424. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 30-31, Εικ.25,Εικ.26,Εικ.60. Nicol, *The Despotate*, 200.

7. Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά

Είκοσι χιλιόμετρα νοτιοδυτικά των Τρικάλων βρίσκεται το χωριό Μεγάλη Πόρτα, στο οποίο και βρίσκεται ο ναός με το όνομα Πόρτα Παναγιά (Εικ.55,56,57,58,59,60,61,62). Ο ναός της Πόρτα Παναγιάς χτίστηκε από τον σεβαστοκράτορα Θεσσαλίας Ιωάννη Α΄, νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄ και είναι αντίγραφο της μονής της Κάτω Παναγιάς. Ο κυρίως ναός είναι τρίκλιτος σταυρεπίστεγος της παραλλαγής Γ1, σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο. Απολήγει σε μία ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη. Δύο κιονοστοιχίες συνεχίζονται προς το ιερό, με μικρές θύρες να διατρυπάνε τον τοίχο που χωρίζει το ιερό από την πρόθεση και το διακονικό. Στο δυτικό τμήμα του ναού υπάρχει εσωνάρθηκας.

Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι με δύο τρόπους, μέχρι τα δύο μέτρα η τοιχοποιία γίνεται με ορθογώνιους ασβεστόλιθους, ενώ μετά τα δύο μέτρα αλλάζει και έχει ορθογώνιους πωρόλιθους. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμός του, πέρα από τους πωρόλιθους και τις πλίνθινες διακοσμήσεις των τυμπάνων των παραθύρων, έχει και άλλα διακοσμητικά στοιχεία, όπως τις οδοντωτές ταινίες. Αυτές είναι τοποθετημένες στα πόρινα λοξότμητα γείσα και κάτω από την ποδιά των παραθύρων. Διασχίζουν επίσης τις κόγχες του ιερού οριζοντίως και με επάλληλες σειρές τοποθετούνται κάτω από το μετωπιαίο τόξο του εγκάρσιου σκέλους. Μαίανδρος είναι τοποθετημένος κάτω από το γείσο της κόγχης ανάμεσα στις οδοντωτές ταινίες. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού είναι πλούσιος. Υπάρχουν οι μαρμαρίνοι διαχωριστικοί κιονίσκοι των παραθύρων, των οποίων οι κορμοί, τα κιονόκρανα και τα επιθήματα έχουν ποικίλη διακόσμηση. Ο πλουσιότερος γλυπτός διάκοσμος ανήκει στο τέμπλο. Στο ναό έχουν σωθεί δύο ψηφιδωτά ένα του Χριστού και ένα της Παναγίας, τα οποία όμως είναι τοποθετημένα αντίστροφα από την συνήθη τοποθέτησή τους. Οι τοιχογραφίες στο ιερό χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα, ενώ αυτές της καμάρας του κεντρικού κλίτους, της νότιας και δυτικής πλευράς του κυρίως ναού τον 18^ο αιώνα.

Χρονολόγηση: Ο ναός ανεγέρθηκε από τον σεβαστοκράτορα της Θεσσαλίας Ιωάννη, νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄, το 1283. Στον ναό προστέθηκε μεγάλος εξωνάρθηκας τον 14^ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, 7-10, 23-24. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 229. Χατζηδάκης, *Ύστερη Βυζαντινή Τέχνη*, 424. Μπούρας-Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 273-274.

8. Άρτα, Παναγία Μπρυώνη

Περίπου 6χλμ. ανατολικά της Άρτας στο χωριό Νεοχωράκι βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Μπρυώνη (Εικ.63,64,65,66,67). Ο ναός είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Είναι κοιμητηριακός ναός, παλαιότερα όμως ήταν καθολικό μοναστηριού. Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, με επικρατέστερη αυτή του Γ. Βελένη, ο οποίος υποστήριξε ότι χτίστηκε αρχικά ως τρίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός, που αργότερα μετατράπηκε σε σταυροειδή ναό με τρούλο. Το μνημείο μπορεί να καταταχθεί στην παραλλαγή Γ1, σύμφωνα με τον Ορλάνδο. Η υπόθεση του Βελένη ότι ο ναός ήταν αρχικά δομημένος σύμφωνα με τον σταυρεπίστεγο τύπο, με κυρίως ναό τετράγωνης κάτοψης και ισοπλατή νάρθηκα, επιβεβαιώθηκε όταν στην διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 2,80μ. από τον δυτικό τοίχο του σημερινού ναού, τα θεμέλια του αρχικού τοίχου του κύριου ναού.

Ο ναός είναι κτισμένος με καστανόγκριζους λίθους, άφθονο κονίαμα που καλύπτει μέρος της επιφάνειας τους και πλίνθους που παρεμβάλλονται ανάμεσα στους αρμούς. Στην ανατολική πλευρά ο ναός είναι κτισμένος με τον ίδιο τρόπο μέχρι το ύψος του κοσμήτη της αψίδας, αλλά πάνω από αυτό το σημείο η αψίδα είναι κτισμένη μόνο με πλίνθους. Οι πλάγιοι τοίχοι κτίζονται με τρόπο που σε ορισμένα σημεία πλησιάζει το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με παρεμβολή μονών πλινθών στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος, κατασκευασμένος με πλίνθους, εκτός από τις στρογγυλεμένες γωνίες του, που αποτελούνται από λίθους και οριζόντιους πλίνθους. Ο εξωτερικός διάκοσμος του ναού συγκεντρώνεται κυρίως στην ανατολική πλευρά και στα δύο πλευρικά αετώματα. Η διακόσμηση γίνεται με οδοντωτές ταινίες και τεθλασμένες γραμμές, χωρίς όμως να υπάρχει γλυπτός διάκοσμος. Ο ναός δεν φαίνεται να ήταν αρχικά τοιχογραφημένος. Υπάρχουν μεταγενέστερες τοιχογραφίες, οι οποίες σύμφωνα με την επιγραφή αποδίδονται στο Αθανάσιο Ζωγράφο από την Σαμαρίνα και έγιναν το 1873.

Χρονολόγηση: Σύμφωνα με τον N. Nicol ο ναός χρονολογείται το 1238. Την χρονολόγηση αυτή αποδέχονται και οι περισσότεροι ερευνητές.

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος, *Παναγία Μπρυώνη*, 55-56. Nicol, Despotate, 199. Βοκοτόπουλος, *Παναγία Μπρυώνη*, 164, 166. Soustal-Koder, Nikopolis und Kephallenia, 224. Τσουρής, *διάκοσμος*, 185, 188. KalopissiVerti, *Inscriptions*, 49-50. Veïkou, *Inscriptions*, 80-82. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 226. Velenis, *Origins*, 279. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, 87, 88, 90.

9. Κυψέλη Πρέβεζας, Άγιος Δημήτριος

Στο χωριό Κυψέλη της Πρέβεζας στην δυτική όχθη του ποταμού Κωκυτού, βρίσκεται η μονή του Αγίου Δημητρίου. (Εικ.68,69,70,71,72) Στο μέσον του περιβόλου του οποίου υψώνεται το καθολικό. Ο ναός ανήκει στην κατηγορία Γ2, σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο, δηλαδή ανήκει στον δικιόνιο τρίκλιτο σταυρεπίστεγο τύπο. Περικλείεται με περίστωο, που καταλήγει σε παρεκκλήσια. Έχει μία τρίπλευρη ασίδα, εκατέρωθεν της οποίας βρίσκεται η πρόθεση και το διακονικό. Ο ναός έχει κτιστεί με αυστηρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Ο κεραμεικός διάκοσμος βρίσκεται στα τυφλά αψιδώματα της κεντρικής ασίδας και στα τυφλά αψιδώματα των τρούλων των παραβημάτων. Γλυπτός διάκοσμος δεν υπάρχει. Κάτω από το δίλοβο παράθυρο σώζεται πλίνθινη επιγραφή, η οποία πιθανότατα αναφέρεται στον κτήτορα. Η επιγραφή αναφέρει: M(I)X(AH)Λ Z(H)P(IA)N(O). Ο Π. Βοκοτόπουλος μελέτησε την επιγραφή και διευκρίνισε το όνομα του κτήτορα, το οποίο ταυτίζεται με τον Μιχαήλ Ζωριανό μέλος της αριστοκρατίας του Δεσποτάτου και της αυλής του Νικηφόρου Α' στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα. Οι τοιχογραφίες που διατηρούνται στο εσωτερικό του ναού χρονολογούνται σε τρεις φάσεις. Η πρώτη φάση χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου}-αρχές 14^{ου} αιώνα. Στην δεύτερη φάση οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στον 18^ο αιώνα, ενώ στην τρίτη φάση της ανάγονται στον όψιμο 19^ο αιώνα.

Χρονολόγηση: Ο Ευαγγελίδης ανέγνωσε τα γράμματα ZPN ως χρονολογία 1242. Ο Γ. Βελένης τοποθετεί τον ναό γύρω στο 1270-1275 λόγω των τυφλών αψιδωμάτων. Ο Κ. Τσουρής, τοποθετεί την πρώτη φάση κτισίματος πριν από την αντίστοιχη του ναού της Παρηγορήτισσας της Άρτας, δηλαδή στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Η Σ. Καλοπίσση-Βέρτη χρονολογεί τον ναό στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, ενώ ο Π. Βοκοτόπουλος τοποθετεί τον ναό στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα.

Βιβλιογραφία

Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος εκκλησία*, 183. Χατζηνικολάου, Α 21 (1966), *Β' Χρονικά*, 295. Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*, 695. Χατζηδάκης, *Υστερη βυζαντινή τέχνη*, 424. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 140. Velenis, *Origins*, 283, 284. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 201. Nicol, *Despotate 1267-1479*, 240. Küpper, *Dachtranseptkirche*, II, 160. Kalopissi-Verti, *Inscriptions*, 52-53. Εικ.8-10. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 227. Veikou, *Inscriptions*, 113.

10. Κωστανιανη Ιωαννίνων, Ταξιάρχες

Στην κοιλάδα της Δωδώνης, στην Κωστανιανη βρίσκεται ο βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Εικ.73,74,75,76), ο οποίος έχει επικρατήσει να λέγεται ναός των Ταξιαρχών. Ο ναός ανήκει στον δικιόνιο τρίκλιτο σταυρεπίστεγο τύπο, στην παραλλαγή Γ2, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου. Απολήγει σε μία τρίπλευρη ασίδα εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά. Οι τοίχοι του ναού βαίνουν πάνω σε χαμηλή κρηπίδα, η οποία είναι κτισμένη με ογκόλιθους μεγαλύτερων διαστάσεων. Στους οριζόντιους αρμούς, οι τετράγωνοι και οι ορθογώνιοι λίθοι, πολλοί από τους οποίους είναι αρχαίοι ασβεστολιθικοί δόμοι όπως και τα ογκολιθικά υπέρθυρα των εισόδων, κτίζονται με άφθονο ασβεστοκονίαμα και μονές σειρές πλίνθων. Οριζόντια πλίνθια ή τεμάχια πλίνθων τοποθετούνται στους κάθετους αρμούς. Σε ορισμένα σημεία των κατακόρυφων αρμών γίνεται η τοποθέτηση διπλών κάθετων πλινθίων. Η τεχνική της αμιγούς πλινθοδομής ακολουθείται πάνω από την γένεση των καμαρών. Με την τεχνική αυτή έχουν κατασκευαστεί και οι καμάρες. Το κωδωνοστάσιο είναι κτισμένο εξολοκλήρου με πλίνθους. Οδοντωτές ταινίες από πλίνθους και οριζόντιες θλαστές γραμμές απαντώνται στην ανατολική πλευρά του ναού, στο βόρειο αέτωμα, στις μακριές πλευρές της εγκάρσιας καμάρας, στους τοίχους, στο ύψος της γένεσης των εσωτερικών καμαρών και κάτω από τις στέγες και στο ανατολικό και το δυτικό τριγωνικό αέτωμα του ναού. Το μόνο σωζόμενο σήμερα διακοσμητικό στοιχείο από τον γλυπτό διάκοσμο είναι ο πεσσίσκος της ασίδας. Ο ναός διασώζει τοιχογραφίες εξαιρετικής ποιότητας και συνδέονται με το υστεροκομνήμειο ρεύμα, τις οποίες μπορούμε να τοποθετήσουμε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.

Χρονολόγηση: Ο Δ. Ευαγγελίδης χρονολογεί τον ναό στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Άποψη που δέχονται και άλλοι ερευνητές, όπως οι P. Soustal-J. Koder και ο D. Nicol. Ο Κ. Τσουρής τοποθετεί τον ναό στα μέσα του 13^{ου} αιώνα με βάση τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Την ίδια άποψη έχει και η Σ.

Καλοπίσση-Βέρτη, η οποία υποστηρίζει πως ο Ευαγγελίδης έκανε λάθος στην ανάγνωση της επιγραφής, δηλαδή πως ο ναός ανεγέρθηκε επί πατριάρχου Μιχαήλ, καθώς ο μόνος πατριάρχης που έφερε αυτό το όνομα ήταν ο πατριάρχης Μιχαήλ Δ΄ της Νικαίας την περίοδο 1208-1214. Ο Κ. Τσουρής από την επιγραφή αντί για πατριάρχου διάβασε Ταξiάρχου, κάτι με το οποίο συμφωνεί και η Καλοπίσση-Βέρτη και το οποίο είναι δυνατόν να υποστηριχθεί. Ο Η.Μ. Küpper χρονολογεί τον ναό μετά το 1245, ενώ ο Π. Βοκοτόπουλος τοποθετεί την ανέγερση του ναού στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Ευαγγελίδης, *Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, 1. Κωστανιανη, HX 6 (1931), 258-261. Nicol, *Despotate*, 212. Σημ.15. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, 186. Nicol, *Despotate 1267-1449*, 245. Τσουρής, *Διάκοσμος*, 48, 185, 202. Εικ.54, Εικ.55. Küpper, *Dachttranseptkirche*, I, σποραδικά. II, 150. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions*, 52. Βοκοτόπουλος, *Τέχνη Δεσποτάτου*, 228. Veikou, *Inscriptions*, 82-85. Fundic, *Η μνημειακή τέχνη*, 197. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα*, 35.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η διάδοση των σταυρεπίστεγων ναών στην Ήπειρο, συνδέεται ασφαλώς με την περίοδο ιδρύσεως του Δεσποτάτου της Ηπείρου, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204. Οι ναοί αυτοί διαδίδονται σε μία καινούρια αυτοκρατορία, η οποία πίστευε ότι είναι ο συνεχιστής της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου. Το Δεσποτάτο της Ηπείρου απέκτησε μεγάλη δύναμη, αναπτύχθηκε αρκετά έτσι ώστε να μπορέσει να επηρεάσει τις γύρω περιοχές που αντέγραφαν την τέχνη του και την αρχιτεκτονική του. Ανέπτυξε σχέσεις με τους Σέρβους αλλά και με τους Δυτικούς. Οι σχέσεις με τους Δυτικούς (κυρίως Ενετούς) που απέκτησε είτε με την σύναψη γάμων είτε μέσω εμπορίου, επηρέασαν σε κάποιον βαθμό και την τοπική αρχιτεκτονική. Ο νέος τύπος του ναού που δημιουργείται παρουσιάζει αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και παρά την μεγάλη συζήτηση που έχει δημιουργηθεί, σχετικά με την προέλευσή του, το θέμα παραμένει ακόμα ανοικτό.

Οι σταυρεπίστεγοι ναοί στο Δεσποτάτο χωρίζονται σε δύο είδη: στους μονόκλιτους και στους τρίκλιτους, αλλά και σε διάφορες παραλλαγές. Στους μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς συναντώνται οι παραλλαγές Α1 και Α2 και στους τρίκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς οι παραλλαγές Γ1 και Γ2. Η ιδιαιτερότητα αυτών των ναών είναι ότι δεν έχουν τρούλο, αλλά σχηματίζουν στην στέγη τους το σχήμα του σταυρού, εκτός από τον ναό της Κάτω Παναγιάς, όπου υπάρχει αντικατάσταση του τρούλου, με τρουλοκαμάρα.

Στα περισσότερα μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου οι επιφάνειες των τοιχοποιιών είναι αδιαμόρφωτες, ακολουθώντας έτσι την παλιότερη τοπική παράδοση των μεσοβυζαντινών χρόνων και τις τάσεις της νότιας Ελλάδας. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος χρησιμοποιείται σε πολύ μεγάλο βαθμό και έτσι οι ναοί διακοσμούνται με οδοντωτές ταινίες, πήλινες πλάκες, σταυρούς κ.α. Σε αντίθεση με τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ο γλυπτός διάκοσμος είναι αρκετά λιτός και έχει συνήθως έναν δομικό και στατικό χαρακτήρα, πιο σπάνια διακοσμητικό. Οι ανίδες είναι συνήθως τρίπλευρες, με εξαίρεση την μικτή ασίδα στον ναό του Αγίου Δημητρίου και την ημικυκλική ασίδα στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρα στον Γαλατά. Οι θύρες είναι συνήθως ορθογώνιες ή τοξωτές. Τα παράθυρα είναι τριών ειδών: μονόλοβα, δίλολοβα και τρίλοβα.

Είναι γνωστή η άποψη ότι οι σταυρεπίστεγοι ναοί χτίζονταν χωρίς τρούλο για εξοικονόμηση χρόνου και χρημάτων ή επειδή οι τεχνίτες δεν είχαν την γνώση και την εμπειρία χτισίματος μεγάλου ναού με τρούλο. Η κατασκευή τρούλου, πέρα από δύσκολη είναι και πολυέξοδη. Υπήρχε βέβαια μία αντικατάσταση του τρούλου με την τρουλοκαμάρα, η οποία είναι εξίσου εύκολη στο χτίσιμο της και με λιγότερα έξοδα. Η άποψη αυτή μπορεί να υποστηριχθεί στους ναούς που ναι μεν χτίζονταν στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, αλλά αρκετά απομακρυσμένα από την πρωτεύουσά του, με αποτέλεσμα να μην έχουν πλούσιους χορηγούς, οι οποίοι θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν το έργο. Γνωρίζουμε όμως περιπτώσεις, όπου ως κτήτορες ναών εμφανίζονται αυτοκράτορες ή πλούσιες και επιφανείς οικογένειες που ανήκαν στην αυλή του αυτοκράτορα, οι οποίες σίγουρα είχαν την δυνατότητα να χρηματοδοτήσουν ένα πιο πλούσιο έργο και να καλέσουν ένα έμπειρο και ακριβό συνεργείο τεχνιτών. Η άποψη που υποστηρίζει πως οι ναοί χτίστηκαν μόνο και μόνο επειδή ήταν πιο οικονομική λύση δεν μπορεί να υποστηριχθεί επομένως για όλες τις περιπτώσεις.

Η άποψη εξάλλου του Δημητροκάλλη πως οι σταυρεπίστεγοι ναοί ανάγουν την καταγωγή του στους σταυρεπίστεγους νάρθηκες που προϋπήρχαν ήδη στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς, δεν μπορεί να αναιρέσει τη θέση του Α. Ορλάνδου ότι οι ναοί με τρούλο συμπτύχθηκαν σε σταυρεπίστεγο ναό.

Η θεωρία επίσης που υποστηρίχτηκε από τον Köder, ότι δηλαδή οι σταυρεπίστεγοι ναοί ήταν μία εξέλιξη του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, δεν κρίθηκε επαρκής, ώστε να εξηγήσει την γένεση του τύπου.

Η τελευταία άποψη είναι πως οι σταυρεπίστεγοι ναοί, ειδικά οι τρίκλιτοι έχουν καθαρά επίδραση από την Δύση και τις ρωμανικές-γοθτικές βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος, την οποία υποστήριξε ο Küpper. Δεν μπορεί όμως και πάλι να ευσταθεί απόλυτα, διότι, ενώ επιρροές λόγω γάμων και εμπορίου υπήρχαν, δεν ήταν τόσες πολλές, ώστε οι Βυζαντινοί να αντιγράψουν και να υιοθετήσουν έναν δυτικό αρχιτεκτονικό τύπο.

Η Ι. Στουφή Πουλημένου υποστηρίζει ότι από το σύνολο των απόψεων που έχουν εξεταστεί πως καμία άποψη από αυτές που διατυπώθηκαν δεν μπορεί να σταθεί από μόνη της, παρά μόνο σε συνδυασμό.

Γνωρίζουμε πως στο Δεσποτάτο της Ηπείρου δημιουργήθηκε μια καινούρια «σχολή» η «ηπειρωτική». Αυτή επηρέασε σχετικώς τη Δύση και επηρεάστηκε μερικώς από αυτή, αν και περισσότερο στην σφαίρα επιρροής της ανήκει η Σερβία. Έτσι λοιπόν έχουμε τρεις σταυρεπίστεγους ναούς στην Σερβία: στην Αχρίδα, το ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και της Ελένης, τον ναό της Bogorodica στη Bolnica και την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Godinje. Οι τρεις αυτοί ναοί είναι μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι, ανεγέρθηκαν τον 14^ο αιώνα και είναι σαφώς επηρεασμένοι από την αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Από αυτά τα στοιχεία καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου δεν αντέγραφε απλά παλαιούς τύπους ναών, αλλά μπορούσε και επηρέαζε την αρχιτεκτονική των γειτονικών περιοχών.

Ο τύπος αυτός είναι μεγαλύτερος και πιο εντυπωσιακός από έναν απλό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, όσον αφορά τους μονόκλιτους σταυρεπίστεγους, και πιο μνημειώδης με πλούσιο διάκοσμο, ο τρίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός από έναν συνηθισμένο, πλέον εγγεγραμμένο σταυροειδή ναό με τρούλλο. Οι σταυρεπίστεγοι ναοί μπορεί να έχουν κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία που προέρχονται από την δυτική αρχιτεκτονική όπως τις ρωμανικές-γοθτικές βασιλικές, αλλά η συνολική επίδραση δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική. Πρόκειται για έναν τύπο που προτιμήθηκε από τους πλούσιους κτήτορες, ο οποίος, παρότι δεν έχει τρούλλο, αποτελεί όμως ένα εμβληματικό μνημείο στον περιβάλλοντα χώρο, μιας και έχει πολύ έντονο το σχήμα του σταυρού.

Εν κατακλείδι, από όλες αυτές τις απόψεις που εξετάσαμε πιο πάνω, θεωρούμε πως ο τύπος του σταυρεπίστεγου ναού αποτελεί έναν τύπο που υιοθετήθηκε και εξελίχθηκε στο Δεσποτάτο της Ηπείρου με τη μορφή των μεγάλων τρίκλιτων σταυρεπίστεγων ναών, ο οποίος απασχόλησε, απασχολεί και θα συνεχίσει να απασχολεί για πολύ καιρό ακόμα τους ερευνητές.

1. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙΚΩΝ

ΑΕ = Αρχαιολογική Εφημερίς, περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΑΑΑ = Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΒΜΕ = Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος

ΑΔ = Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΔΧΑΕ = Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΕΕΒΣ = Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

ΗΕ = Ηπειρωτική Εστία

ΗΧ = Ηπειρωτικά Χρονικά

2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αχειμάστου-Ποταμιανού, *Βλαχέρνα*= Αχειμάστου-Ποταμιανού Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας τοιχογραφίες*, Αθήνα 2009.

Αχειμάστου-Ποταμιανού, *Η κτιτορική παράσταση* = Αχειμάστου-Ποταμιανού, *Η κτιτορική παράσταση της μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδέντρι της Ηπείρου (1414)*, ΔΧΑΕ 24, 231–242.

Βασιλικού, *Θεσπρωτία*= Βασιλικού Ν., *Οδοιπορικό στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσπρωτίας*, Διαλέξεις Ι (Χειμώνας 1996 - Άνοιξη 1997), εκδ. Οι Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, 127-142, 179-182.

Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου*= Βελένης Γ., *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στην βυζαντινή αρχιτεκτονική (διδασκαρική διατριβή)*, Α' (κείμενο) - Β' (πίνακες-σχέδια), Θεσσαλονίκη 1984.

Βογιατζίδης, *Χρονικό των Μετεώρων*= Βογιατζίδης Ι., *Το Χρονικόν των Μετεώρων. Ίδρυσις της σκήτης των Σταγών κατά τον ΙΒ' αιώνα*, ΕΕΒΣ 2 (1925), 149-182.

Βοκοτόπουλος, *Άγιος Ιωάννης Γαλατά*= Βοκοτόπουλος Π., *Άγιος Ιωάννης Γαλατά*, ΑΔ 27 (1972), Β' Χρονικά, 400-

Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*= Βοκοτόπουλος Π., *Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο, από των αρχών του 7ου έως τα τέλη του 10ου αιώνας (διδακτορική διατριβή)*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Βυζαντινά Μνημεία 2, Θεσσαλονίκη 19751. β' έκδοση συμπληρωμένη, Θεσσαλονίκη 1992.

Βοκοτόπουλος, *Άγιος Μηνάς*= Βοκοτόπουλος Π., *Ο ναός του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι Ζαγορίου, Εκκλησίες Ι*, Αθήναι 1979, 111-120.

Βοκοτόπουλος, *Γαλαξείδι*= Βοκοτόπουλος Π., *Παρατηρήσεις στον Ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι, ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 17 (1993 - 1994), 199-210.

Βοκοτόπουλος, *Η πλίνθινη επιγραφή*= Βοκοτόπουλος Π., *Η πλίνθινη επιγραφή της Μονής του Αγίου Δημητρίου στο Φανάρι της Ηπείρου, Ελληνικά* 39 (1988), 164-167.

Βοκοτόπουλος, *Η τέχνη*= Βοκοτόπουλος Π., *Η τέχνη στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, στο συλλ. τόμο Ήπειρος, 4.000 χρόνια ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού (επιμ. Μ. Β. Σακελλαρίου), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, 224-229.*

Βοκοτόπουλος, *Παντάνασσα*= Βοκοτόπουλος Π., *Παντάνασσα Φιλιπιάδος*, Αθήναι 2007.

Βοκοτόπουλος, *Παρατηρήσεις επί της Παναγίας του Μπρυώνη*= Βοκοτόπουλος Π., *Παρατηρήσεις επί της Παναγίας του Μπρυώνη, ΑΔ* 28 (1973), Μελέται 1975, 159-169.

Βρανούσης, *Το Δεσποτάτο*= Βρανούσης Λ., *το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Νέα εστία*, τ.128, τ.χ. 1519 (1990), σελ. 1362-1378.

Βυζαντινά = *Βυζαντινά*, Επιστημονικών Όργανον Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου.

Γιαννούλης, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων*= Γιαννούλης Δ., *οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2010.

Δημητροκάλλης, *Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων*= Δημητροκάλλης Γ., *Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων ναών, 'Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον'*, τ. Β', Αθήναι 1966, 187-211.

Δωρής, *Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων*= Δωρής Μ., *Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών*, Αθήνα 1991.

Ευαγγελίδης, *Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*= Ευαγγελίδης Δ., *Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου. Κωστανιανη, ΗΧ 6 (1931)*, 258 -274.

Ευαγγελίδης, *Σταυρεπίστεγος Εκκλησιά*= Ευαγγελίδης Δ., *Σταυρεπίστεγος βυζαντινή εκκλησία παρά τον Αχέροντα, Πεπραγμένα Θ' διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, (Αθήναι 1955)*, 182-183.

Ζακυθηνός, *Ανέκδοτον βυζαντινόν*= Ζακυθηνός Δ., *Ανέκδοτον βυζαντινόν κτιτορικόν εκ Βορείου Ηπείρου, ΕΕΒΣ XIV (1938)*, 277-294.

Κατερέλλος, *Κανονική δικαιοδοσία*= Κατερέλλος Κ., *Η κανονική δικαιοδοσία του οικουμενικού πατριαρχείου επί των επαρχιών του Δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235*, Θεσσαλονίκη 1995.

Κατσαρός, *Η Αιτωλική μονή*= Κατσαρός Β., *Συμβολή στην μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στην δυτική Στερεά (12ος - 13ος αι.): πηγές και δεδομένα, Βυζαντινά 13 (1985)*, 1503-1539.

Λαμπάκης, *ΔΧΑΕ3 (1903)*,= Λαμπάκης Γ., *ΔΧΑΕ 3*, Αθήνα 1903, σ. 12, 64-71.

Μουσελίμης, *Τουρκοπάλουκο*= Μουσελίμης Σ., *Η Μονή Τουρκοπάλουκου, ΗΕ 19 (1970)*, 693-700.

Μουτσόπουλος, *Άρτα*= Μουτσόπουλος Ν., *Οι Βυζαντινές εκκλησίες της Άρτας*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*= Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.

Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*= Μπούρας Χ., *Μαθήματα ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, τ.2ος*, Αθήνα 1980.

Μπούρας-Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*= Μπούρας Χ.-Μπούρα Λ., *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

Νικόνανος, *Αχλαδοχώρι Τρικάλων*= Νικόνανος Ν., *Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας, Αχλαδοχώριον Τρικάλων, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970)*, Αρχαιολογικά Χρονικά, 331-334.

Νικόνανος, *Μετέωρα*= Νικόνανος Ν., *Μετέωρα τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, Αθήνα 2009.

Νικόνανος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*= Νικόνανος Ν., *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Συμβολή στην βυζαντινή αρχιτεκτονική (διδασκαρική διατριβή), δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού δελτίου 26*, Αθήναι 1979.

Ορλάνδος, *Η Παναγία του Μπρυώνη*= Ορλάνδος Α., *Η Παναγία του Μπρυώνη*, *ABME* 2 (1936), σ. 51-56.

Ορλάνδος, *Η Πόρτα-Παναγιά*= Ορλάνδος Α., *Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας*, *ABME* 1 (1935), σ. 5-40.

Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*= Ορλάνδος Α., *Η Μονή της Κάτω Παναγιάς*, *ABME* 2 (1936), σ. 70-87.

Ορλάνδος, *Κόκκινη Εκκλησιά*= Ορλάνδος Α., *Μνημεία του δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησία (Παναγία Βελλάς)*, *HX* 2 (1923), 153-169.

Ορλάνδος, *Οι σταυρεπίστεγοι ναοί*= Ορλάνδος Α., *Οι Σταυρεπίστεγοι Ναοί της Ελλάδος*, *ABME* 1 (1935), 41-52.

Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*= Παλιούρας Α., *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία συμβολή στην βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1985

Παπαδοπούλου, *Άρτα*= Παπαδοπούλου Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.

Παπαδοπούλου, *Άρτα*= Παπαδοπούλου Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, έκδοση ΥΠ.ΠΟ/Τ.Α.Π.Α., Αθήνα 2002.

Παπαδοπούλου, *Βυζαντινά*= Παπαδοπούλου Β., *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008.

Παπαδοπούλου, *Κόνιτσα*= Παπαδοπούλου Β., *Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή κατά την βυζαντινή περίοδο*, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου, Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, 75-99.

Πάσαλη, *Ταξιάρχες*= Πάσαλη Α., *Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας, ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 255-272.

Σαθάς, *Χρονικόν*= Σαθάς Κ., *Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου, ή Ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού και των περιχώρων*, Αθήνησιν 1865.

Σινίκη-Παπακώστα, *Ήπειρος εκκλησίες* = Σινίκη-Παπακώστα, *Ήπειρος εκκλησίες και μοναστήρια*, Αθήνα Γιάννινα 1996.

Σοφιανός-Δεριζιώτης, *Η ιερά μονή της Υπαπαντής*= Σοφιανός Δ.- Δεριζιώτης Α., *Η ιερά μονή της Υπαπαντής των Μετεώρων*, Αθήνα 2011.

Στουφή-Πουλημένου, *Μέγαρα*= Στουφή-Πουλημένου Ι., *Βυζαντινές εκκλησίες στον κάμπο των Μεγάρων*, Αθήνα 2007

Στουφή-Πουλημένου, *Χριστιανική και Βυζαντινή*= Στουφή-Πουλημένου Ι., *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*, Αθήνα 2011.

Σωτηρίου, *Αγία Τριάς Κρανιδίου*= Σωτηρίου Γ., *Η Αγία Τριάς Κρανιδίου*, *ΕΕΒΣ* 3 (1926), σ. 193-194.

Τσουρής, *Διάκοσμος*= Τσουρής Κ., *Ο κεραπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988.

Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα*= Φουστέρης Γ., *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς (διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006*.

Χατζηγεωργίου, *Το Δεσποτάτο*= Χατζηγεωργίου Θ., *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*, Αθήναι 1962.

Χατζηδάκης, *Ύστερη βυζαντινή τέχνη*= Χατζηδάκης Μ., *Η Ύστερη βυζαντινή Τέχνη*, *Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Θ'*, Αθήνα 1976, σ. 423-458.

Χατζητρύφωνος, *Περίστωο*= Χατζητρύφωνος Ε.Κ., *Το Περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Σχεδιασμός - λειτουργία*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Μελέτες 1, Θεσσαλονίκη 2004.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Delvoye, *Apside* = Ch. Delvoye, *Etudes d'architecture paléochrétienne et Byzantine* II. L' Apside, Byzantion XXXII (1962), 489-547.

Fundic, *Η μνημειακή τέχνη* = Fundic L, *Η μνημειακή τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318) διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2013.

Karpozilos, *The Ecclesiastical* = Karpozilos A., *The Ecclesiastical controversy between the kingdom of Nicaea and the principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973.

Kalopissi-Verti, *Inscriptions* = Kalopissi-Verti S., *Dedicatory inscriptions and donors portraits in the Thirteenth - century Churches of Greece*, TIB 5, Wien 1992.

Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada* = Kalopissi-Verti S., *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und stilistische Analyse der Malereien. Miscellanea Byzantina Monacensia 20*, München 1975.

Köder, *Negreponte* = Köder J., *Negroponte: Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Revue des études byzantines, tome 32, 1974.

Korać, *Architecture* = Korać V., *L' architecture byzantine au XIII siècle*, L'Art Byzantine Du XIII siècle, Symposium de Sopocani 1965, Faculté de Philosophie, Département de l' histoire de l' art, Beograd 1967,11-22.

Küpper, *Dachttranseptkirche* = H. M. Küpper, *Der Bautypus der Griechischen Dachttranseptkirche, I - II*, Amsterdam 1990.

Millet, *L'École Grecque* = Millet G., *L' École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.

Nicol, *Despotate* = D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.

Ostrogorsky, *Geschichte* = G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staats A' - Γ'*, Αθήνα 1978-1981.

Pallas, *Epiros* = D. Pallas, λημ. *Epiros*, RbK II (1968), 257-304.

RbK = Reallexicon zur byzantinistischen Kunst

Subotić, *Hypapante*= Subotić G., *Les depts de la vie monastique aux Météores et l'église du monastère d' Ypapante*, ZLU 2 (1966), 125-181.

Subotić, *L'église*= Subotić G., *L'église des saints Constantine et Helene à Ohrid*, Beograd 1971.

Subotić, *Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών*= Subotić G., *Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΔ' αιώνα*, ΕΙΕΙΒΕ 1996 σ. 169-178.

Soustal - Köder, *Nikopolis und Kephallenia* = P. Soustal - J. Köder, *Nikopolis und Kephallenia*, TIB 3, Wien 1981.

Vasilief, *Ιστορία*= A. Vasilief, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας 324-1453*, Αθήνα 1954.

Veikou, *Inscriptions*= Veikou M., *Late Roman and Byzantine Inscriptions from Epiros, An inventory, commentary and comparative study (Dissertation)*, Birmingham 1998.

Velenis, *Origins*= Velenis G., *Thirteen century Architecture in the Despotate of Epirus, The origins of the School, Studenitsa et l' art byzantin autour l' année 1200 (Colloques scientifiques de l' Academie Serbe des Sciences et des Arts, XLI, Classe des Sciences historiques, vol. 11)*, Beograd 1988, 279-285.

Velenis, *Origins*= Velenis G., *Thirteen century Architecture in the Despotate of Epirus, The origins of the School, Studenitsa et l' art byzantin autour l' année 1200* 39 (Colloques scientifiques de l' Academie Serbe des Sciences et des Arts, XLI, Classe des Sciences historiques, vol. 11), Beograd 1988, 279-285.

Vocotopoulos, *Church architecture*= Vocotopoulos P., *Church architecture in the Despotate of Epirus: The problem of influences*, Zograf 27 (1998-1999), 79-92.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Βοκοτόπουλος Π., Άγιος Ιωάννης Γαλατά, ΑΔ 27 (1972), Β' Χρονικά. Εικ.32,33.

Βοκοτόπουλος Π., *Παντάνασσα Φιλιπιάδος*, Αθήναι 2007. Εικ.3,4.

Βοκοτόπουλος Π., *Παρατηρήσεις στον Ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξίδι*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 17 (1993 - 1994). Εικ.24,25,26,27,28.

Γιαννούλης Δ., *οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2010. Εικ.1,2,5,6,7,8,9,10,11,12,13.

Ευαγγελίδης Δ., *Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου. Κωστανιανη, ΗΧ 6 (1931)*. Εικ.74,75, 76.

Νικόνανος Ν., *Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας, Αχλαδοχώριον Τρικάλων, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970)*, Αρχαιολογικά Χρονικά. Εικ.34,35.

Νικόνανος Ν., *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Συμβολή στην βυζαντινή αρχιτεκτονική (διδασκαρική διατριβή), δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού δελτίου 26*, Αθήναι 1979. Εικ.36,37,38,39.

Ορλάνδος Α., *Η Μονή της Κάτω Παναγιάς*, ΑΒΜΕ 2 (1936). Εικ.54.

Ορλάνδος Α., *Η Πόρτα-Παναγιά της Θεσσαλίας*, ΑΒΜΕ 2 (1935). Εικ.57,58,59,60,61.

Ορλάνδος Α., *Οι Σταυρεπίστεγοι Ναοί της Ελλάδος*, ΑΒΜΕ 1 (1935). Εικ.17,18,19,20,21,22,23.

Παλιούρας Α., *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία συμβολή στην βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1985. Εικ.29,30,31.

Παπαδοπούλου Β., *η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002. Εικ.47, 48, 49 50,51, 52,53.

Παπαδοπούλου Β., *Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή κατά την βυζαντινή περίοδο*, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου, Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, 75-99. Εικ.43,44,45,46.

Παπαδοπούλου Β., *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008. Εικ.63, 65,66,67,68,69,70,71,72.

Σινίκη-Παπακώστα, *Ήπειρος εκκλησίες και μοναστήρια*, Αθήνα Γιάννινα 1996. Εικ.73,74.

Σοφριανός Δ.- Δεριζιώτης Λ., *Η ιερά μονή της Υπαπαντής των Μετεώρων*, Αθήνα 2011. Εικ.40,41,42.

Σωτηρίου Γ., *Η Αγία Τριάς Κρανιδίου*, ΕΕΒΣ 3 (1926). Εικ.14, 15, 16.

Subotić G., *L'eglise des saints Constantine et Helene à Ohrid*, Beograd 1971. Εικ.77, 78, 79.

The byzantine church of Porta-Panagia, Pyli. (Image online) Available at: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CF%8C%CF%81%CF%84%CE%B1-%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CE%AC_%28%CE%A4%CF%81%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B1%29#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:%CE%9D%CE%B1%CF%8C%CF%82_%CE%A0%CF%8C%CF%81%CF%84%CE%B1-%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1_3750.jpg (accessed 13/06/2022). Εικ.55

Το τέμπλο του ναού. (Image online) Available at: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CF%8C%CF%81%CF%84%CE%B1-%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CE%AC_%28%CE%A4%CF%81%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B1%29#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:%CE%9D%CE%B1%CF%8C%CF%82_%CE%A0%CF%8C%CF%81%CF%84%CE%B1-%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1_3743.jpg (accessed 13/06/2022). Εικ.62.

Νάρθηκας. (Image online) Available at: <https://www.in.gr/2022/12/27/life/diakopes/the-experts-way/trikala-panagia-ton-megalon-pylon/> (accessed 13/06/2022). Εικ.56

Πολιτιστικός Σύλλογος Αμφιθέας & Νεοχωρακίου Η Παναγία Μπρυώνη. (Image online) Available at: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=141439540957421&set=pcb.141439920957383> (accessed 13/06/2022). Εικ.64

Kolner Al.2020. Sveta Bogorodica Bolnička, (Image Online) Available at: <https://www.google.com/search?q=bogorodica+bolnicka&sxsrf=APwXEdcijioe0qTp>

[FvG8kz xuwa4q7aJfsQ%3A1685823207522&ei=5557ZMW1H8WWkwWn25qQAw&ved=0ahUKEwiFxcDr9Kf_AhVFy6QKHaetBjIQ4dUDCA8&uact=5&oq=bogorodica+bolnicka&gs_lcp=Cgxn d3Mtd2l6LXNlcnAQAzIICAAQCBAeEA06CggAEecQ1gQQsAM6CggAEIoFELADEEM6CgguEIofELADEEM6DQguEK8BEMcBEIoFECc6BQgAEIAEOgsILhCABBDHARCvAToZCC4QrwEQxwEQigUQlwUQ3AQQ3gQQ4AQYAToHCC4Q6gIQJzoHCCMQ6gIQJzoNCC4QxwEQrwEQ6gIQJzoECCMQJzoHCCMQigUQJzoLCAAQgAQQsQMqgwE6EQguEIAEELEDEIMBEMcBENEDOG0IABCKBRcxAxCDARBDogcIABCKBRBDog0ILhCKBRDHARDRAxBDOhEILhCABBCxAxCDARDHARCvAToLCC4Q1AIQsQMqgAQ6CwguEIAEELEDEIMBOgsILhCABBDHARDRAzoFCC4QgAQ6GQguENQCELEDEIAEEJcFENwEEN4EEOAEGAE6BwgAEIAEEAo6CAguEIAEEMsBOggIABCABBDLAToKCAAQgAQQsQMqCjoWCC4QgAQQyweQlwUQ3AQQ3gQQ4AQYAToGCAAQFhAeOgUIIRCgAUoECEEYAFcZB1iCdGD0hAFoAnABeASAAZ4DiAHSG5IBCjAuMTUuNC4wLjGYAQcGAQGwAQrAAQHIAQraAQYIARABGBQ&sclient=gws-wiz-serp#lpg=cid:CgIgAQ%3D%3D,ik:CAoSLEFGMVFPcFAxVnUtM1lNaS1PTFNld3hsODN4SkhwalQ3anQ4WTVBdTNEMEgt](https://www.google.com/search?q=FvG8kz xuwa4q7aJfsQ%3A1685823207522&ei=5557ZMW1H8WWkwWn25qQAw&ved=0ahUKEwiFxcDr9Kf_AhVFy6QKHaetBjIQ4dUDCA8&uact=5&oq=bogorodica+bolnicka&gs_lcp=Cgxn d3Mtd2l6LXNlcnAQAzIICAAQCBAeEA06CggAEecQ1gQQsAM6CggAEIoFELADEEM6CgguEIofELADEEM6DQguEK8BEMcBEIoFECc6BQgAEIAEOgsILhCABBDHARCvAToZCC4QrwEQxwEQigUQlwUQ3AQQ3gQQ4AQYAToHCC4Q6gIQJzoHCCMQ6gIQJzoNCC4QxwEQrwEQ6gIQJzoECCMQJzoHCCMQigUQJzoLCAAQgAQQsQMqgwE6EQguEIAEELEDEIMBEMcBENEDOG0IABCKBRcxAxCDARBDogcIABCKBRBDog0ILhCKBRDHARDRAxBDOhEILhCABBCxAxCDARDHARCvAToLCC4Q1AIQsQMqgAQ6CwguEIAEELEDEIMBOgsILhCABBDHARDRAzoFCC4QgAQ6GQguENQCELEDEIAEEJcFENwEEN4EEOAEGAE6BwgAEIAEEAo6CAguEIAEEMsBOggIABCABBDLAToKCAAQgAQQsQMqCjoWCC4QgAQQyweQlwUQ3AQQ3gQQ4AQYAToGCAAQFhAeOgUIIRCgAUoECEEYAFcZB1iCdGD0hAFoAnABeASAAZ4DiAHSG5IBCjAuMTUuNC4wLjGYAQcGAQGwAQrAAQHIAQraAQYIARABGBQ&sclient=gws-wiz-serp#lpg=cid:CgIgAQ%3D%3D,ik:CAoSLEFGMVFPcFAxVnUtM1lNaS1PTFNld3hsODN4SkhwalQ3anQ4WTVBdTNEMEgt) (accessed 13/06/2022). Ек.80

St George (Image Online) Available at:

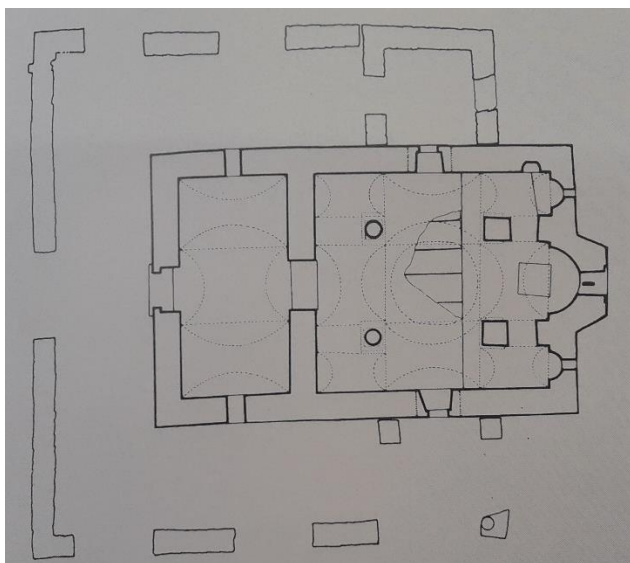
<https://mymacedoniablog.wordpress.com/sightseeing/between-skopje-and-ohrid/godivje/> (accessed 13/06/2022). Ек.81

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ.1 Άρτα, Άγιος Νικόλαος

Ροδιάς, Νοτιοανατολική άποψη

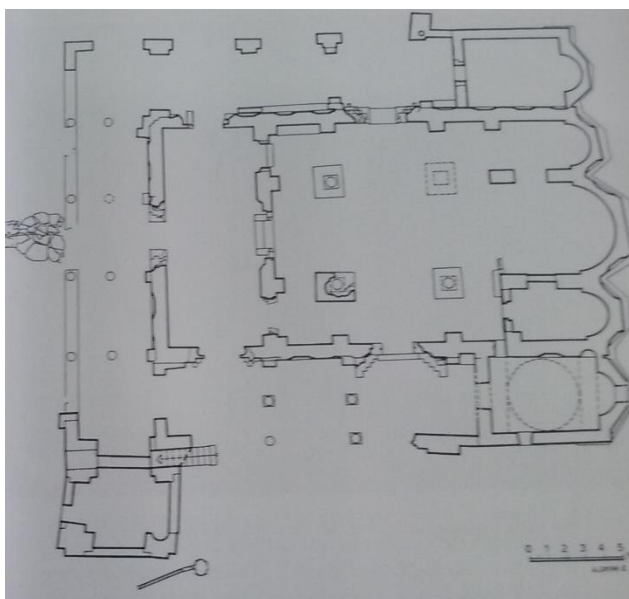
Εικ.2 Άρτα, Άγιος Νικόλαος

Ροδιάς, κάτοψη

Εικ.3 Φιλιππιάδα,

Παντάνασσα, Νοτιοανατολική άποψη

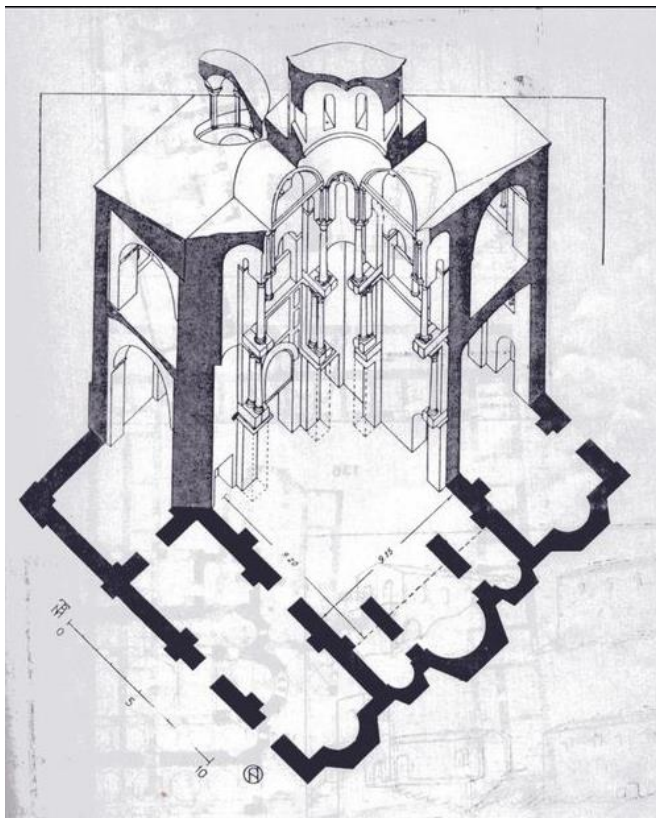
Εικ.4 Φιλιππιάδα, Παντάνασσα,

κάτοψη

Εικ.5 Άρτα,

Παρηγορήτισσα, Βορειοδυτική άποψη

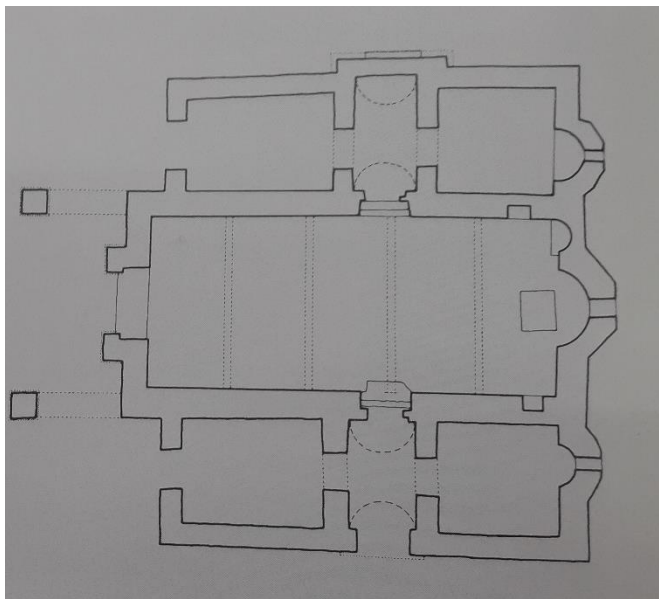
Εικ.6 Άρτα,

Παρηγορήτισσα, ισομετρική προβολή του εσωτερικού του καθολικού

Εικ.7 Άρτα, Άγιος

Βασίλειος, Ανατολική άποψη

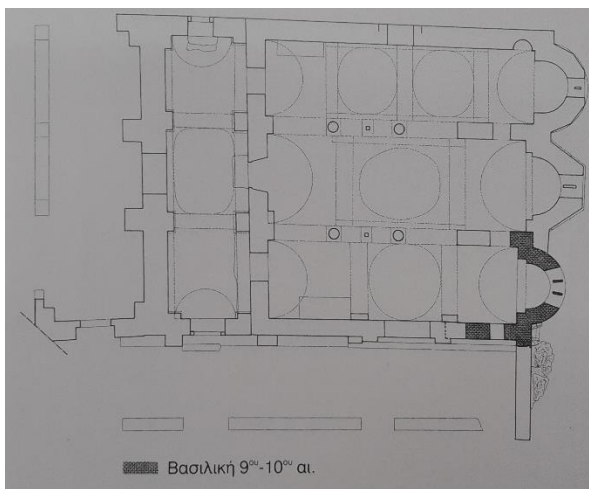
Εικ.8 Άρτα, Άγιος Βασίλειος,

κάτοψη

Εικ.9 Άρτα, Βλαχέρνα,

Ανατολική άποψη

Εικ.10 Άρτα, Βλαχέρνα, κάτοψη

Εικ.11 Άρτα, Κάτω

Παναγιά. Ο Ιησούς δωδεκαετής στον ναό

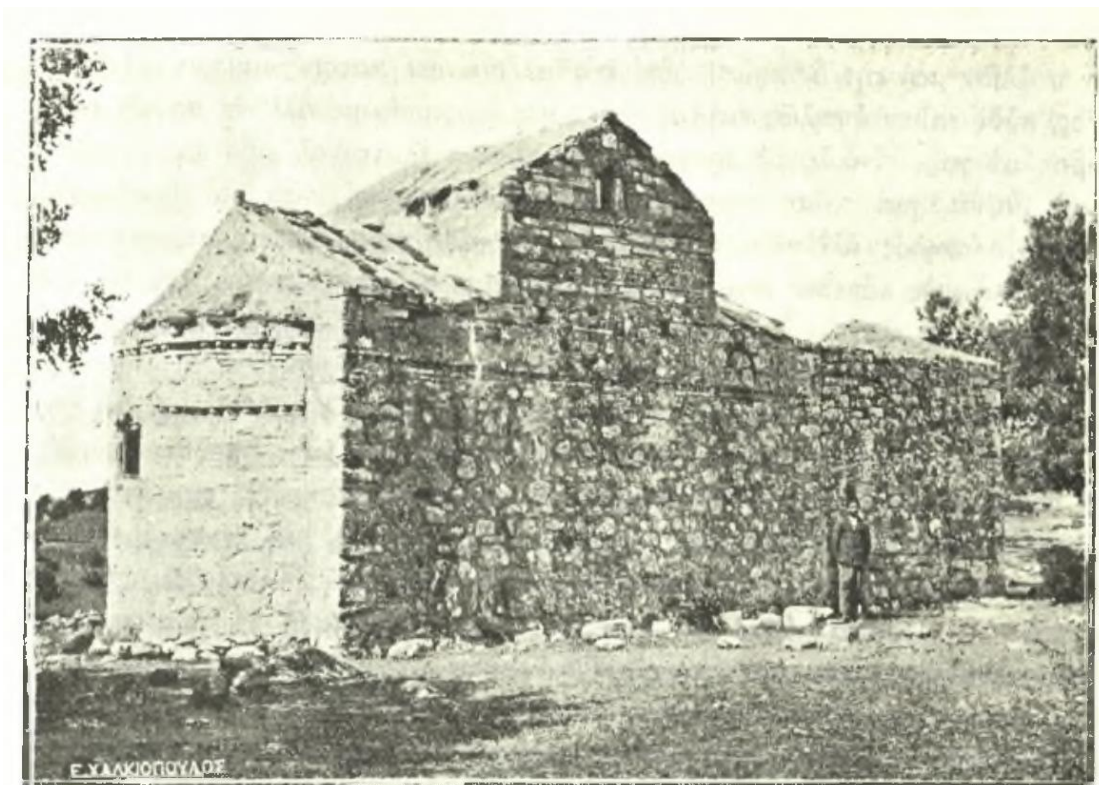
Εικ.12 Άρτα,

Βλαχέρνα, βόρειο κλήτος, Ψηλάφηση του Θωμά

Εικ.13 Άρτα,

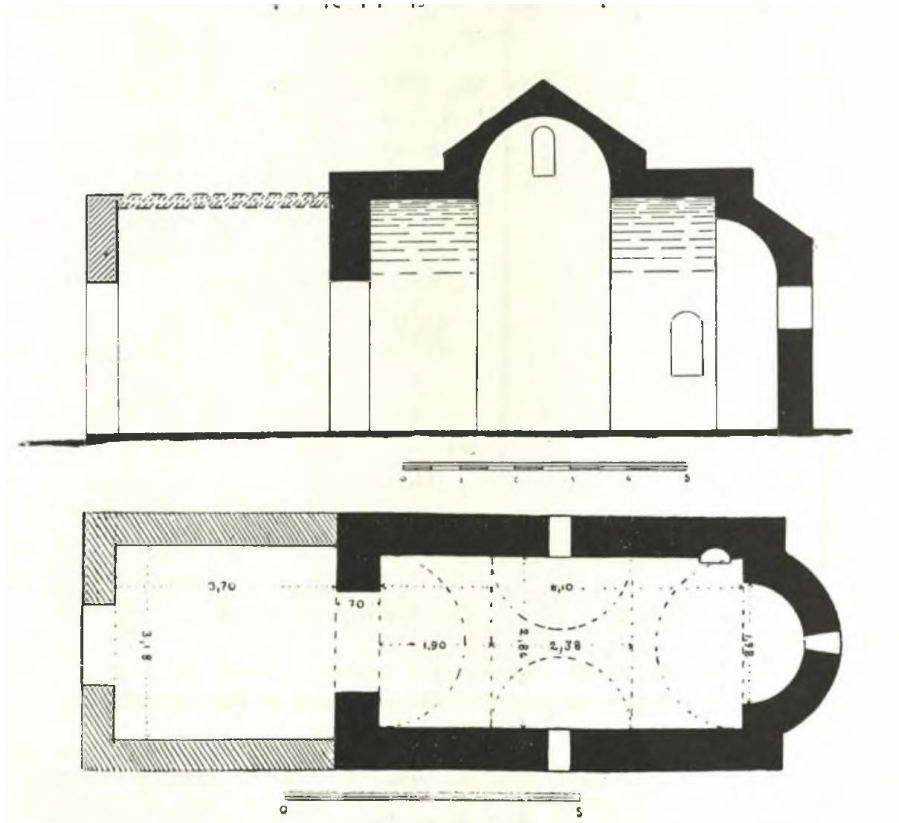
Παρηγορήτισσα, τρούλλος, Παντοκράτορας

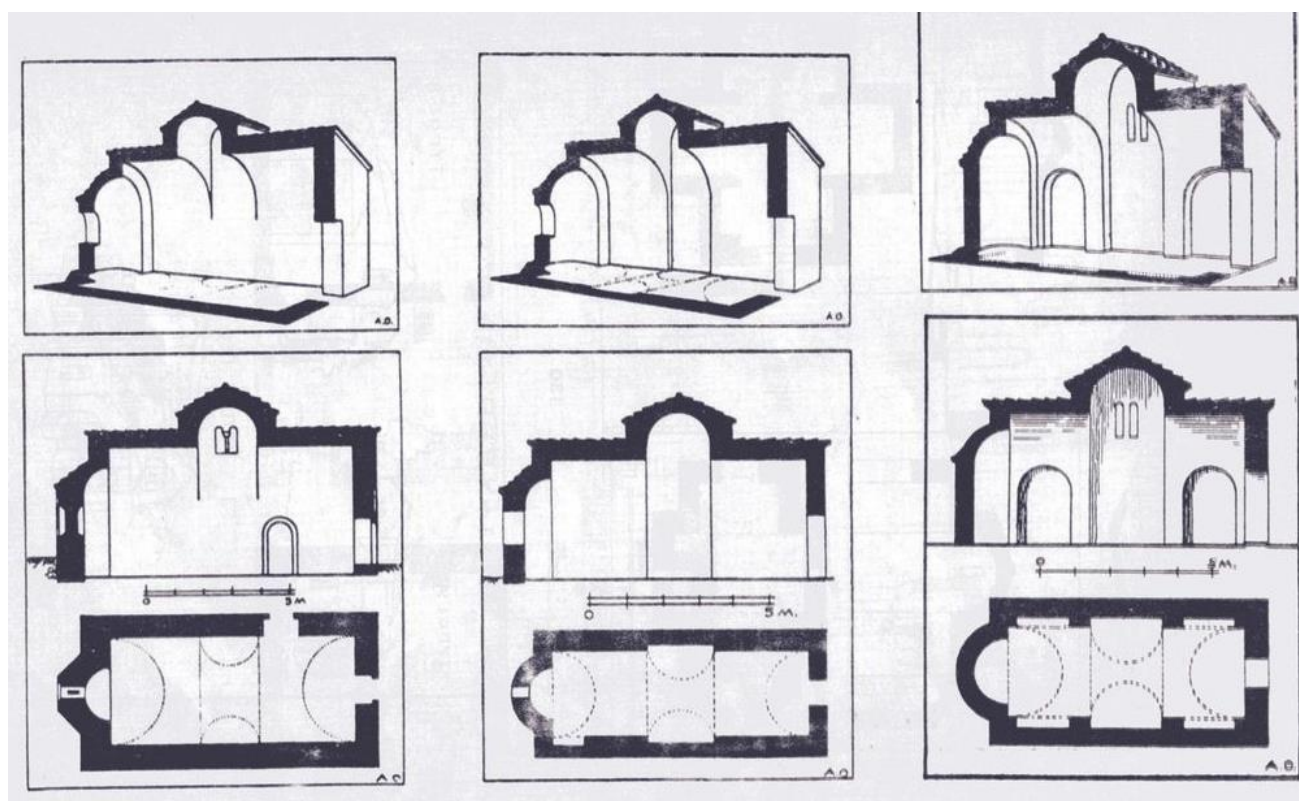
Εικ.14 Κρανίδι, Αγία Τριάδα, Βορειοανατολική άποψη

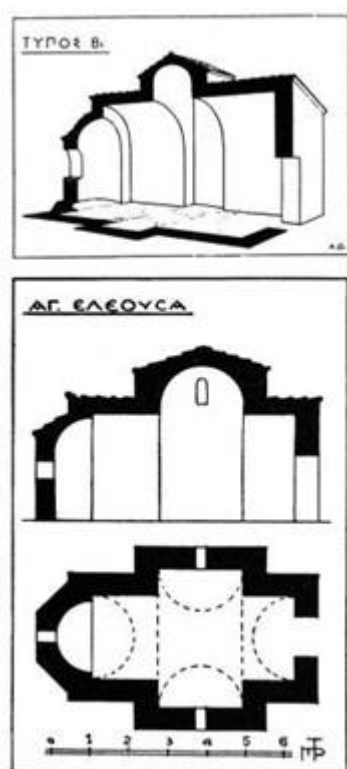
Εικ.15 Κρανίδι, Αγία Τριάδα, Νοτιοανατολική άποψη

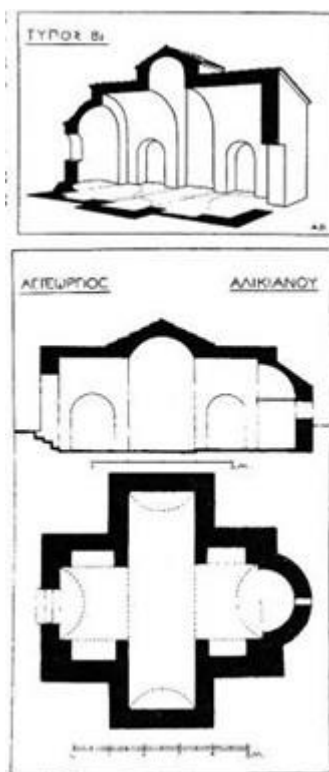
Εικ.16 Κρανίδι, Αγία Τριάδα, κάτοψη και τομή κατά μήκος

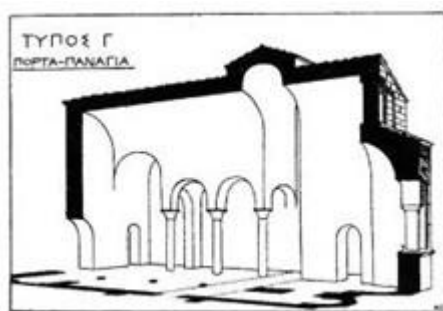
Εικ.17 Σταυρεπίστεγοι ναοί, τύπος Α1,Α2,Α3

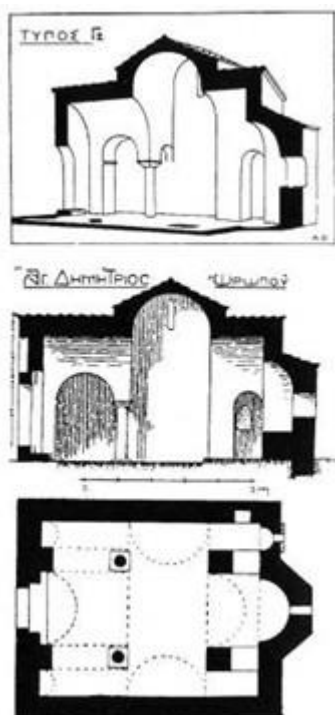
Εικ.18 Σταυρεπίστεγοι ναοί, τύπος Β1

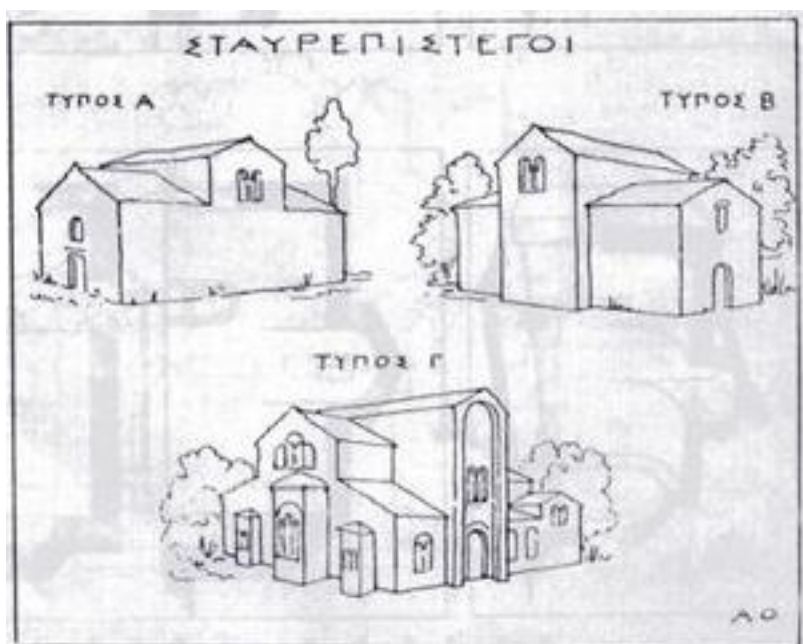
Εικ.19 Σταυρεπίστεγοι ναοί, τύπος Β2

Εικ.20 Σταυρεπίστεγοι ναοί, τύπος Γ1

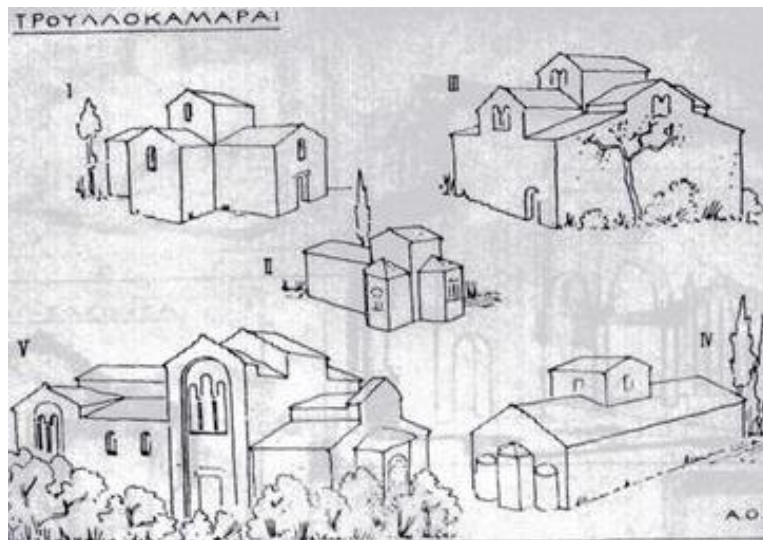

Εικ.21 Σταυρεπίστεγοι ναοί, τύπος Γ2

Εικ.22 Εξωτερικές

όψεις των σταυρεπίστεγων

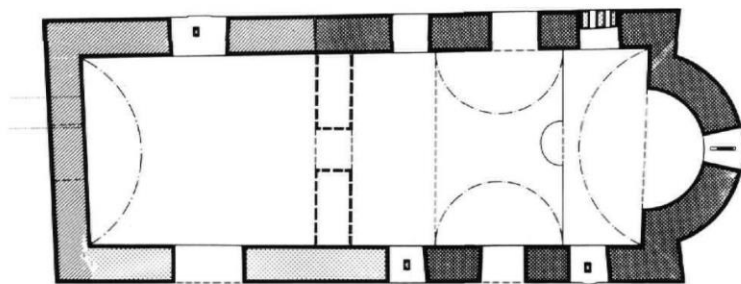

Εικ.23 Σταυρεπίστεγοι

ναοί με τρουλοκαμάρα

Εικ.24 Γαλαξίδι, Μεταμόρφωση Σωτήρος, Βορειοανατολική άποψη

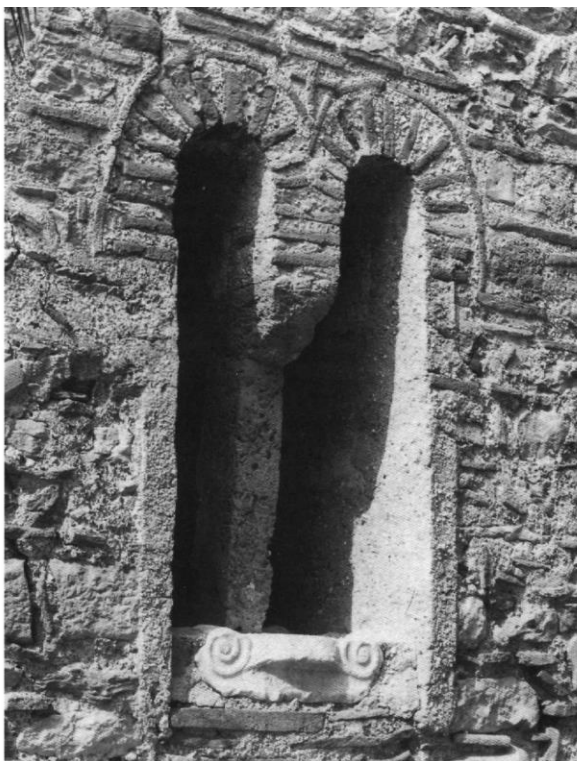
0 1 2 3 4 5 M

Εικ.25 Γαλαξίδι,

Μεταμόρφωση Σωτήρος, κάτοψη

Εικ.26 Γαλαξίδι, Μεταμόρφωση Σωτήρος, Βορειοανατολική άποψη

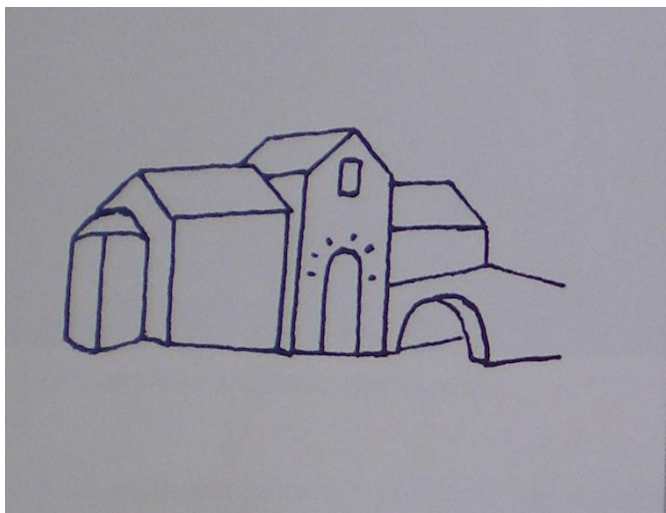

Εικ.27 Γαλαξίδι, Μεταμόρφωση

Σωτήρος, ανατολικό παράθυρο

Εικ.28 Γαλαξίδι, Μεταμόρφωση Σωτήρος, πλίνθινη διακοσμητική ταινία στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού

Εικ.29 Γαλατάς, Άγιος Ιωάννης

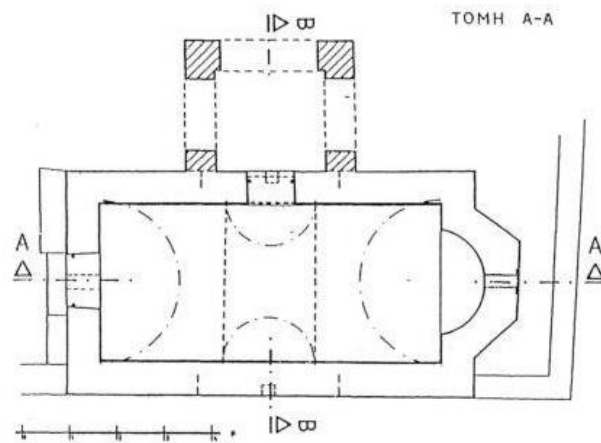

Εικ.30 Γαλατάς, Άγιος Ιωάννης

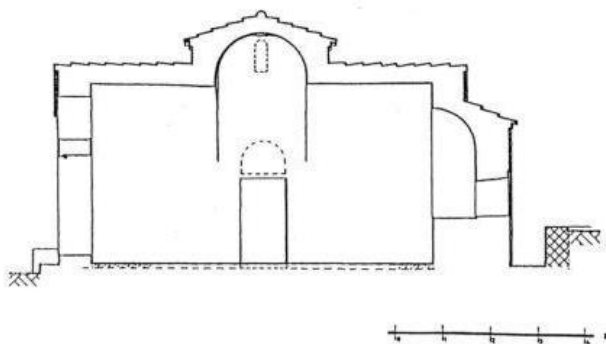

Εικ.31 Γαλατάς,

Άγιος Ιωάννης, Βορειοδυτική άποψη

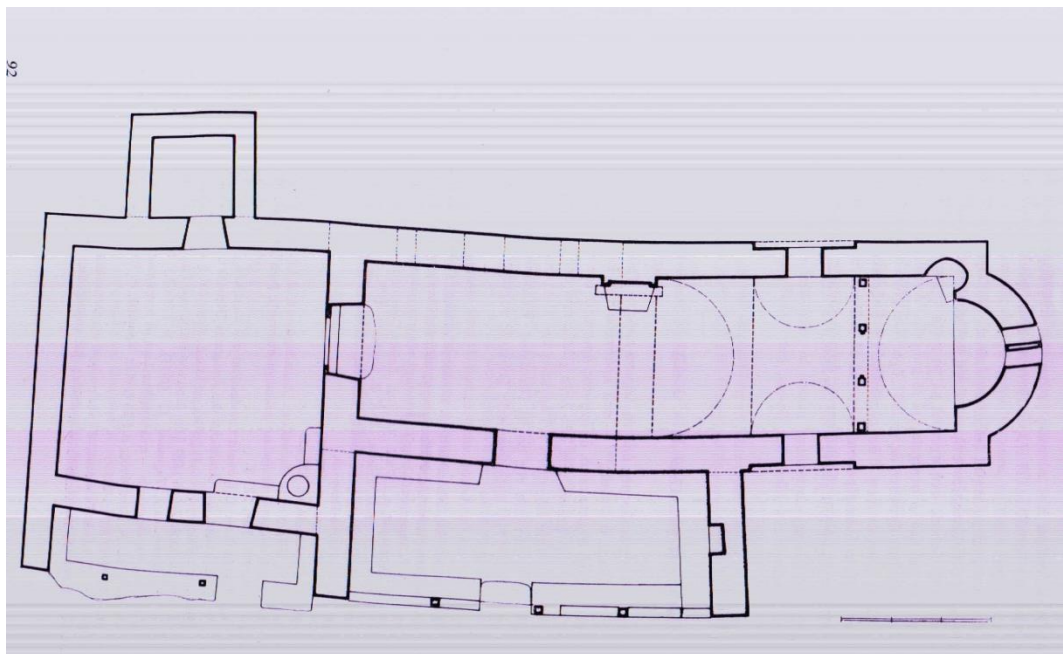
Εικ.32 Γαλατάς, Άγιος Ιωάννης, κάτοψη

Εικ.33 Γαλατάς, Άγιος Ιωάννης, Τομή κατά μήκος

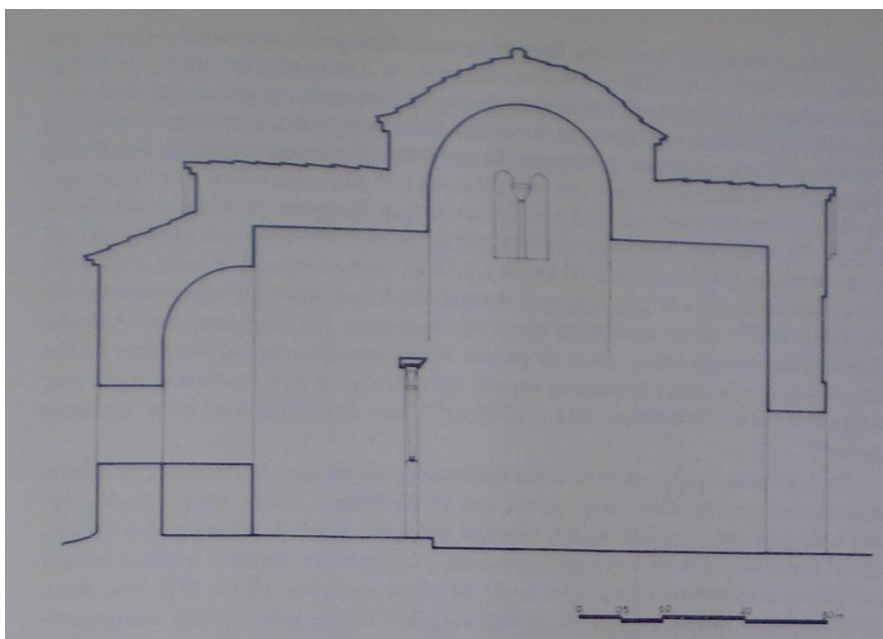
Εικ.34 Αχλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, Βορειοανατολική άποψη

Εικ.35 Αχλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, κάτοψη

Εικ.36 Αγλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, Βόρεια άποψη

Εικ.37 Αγλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, τομή κατά μήκος

Εικ.38 Αγλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, τμήμα του επιστηλίου και των κιόνων του μαρμάρινου τέμπλου

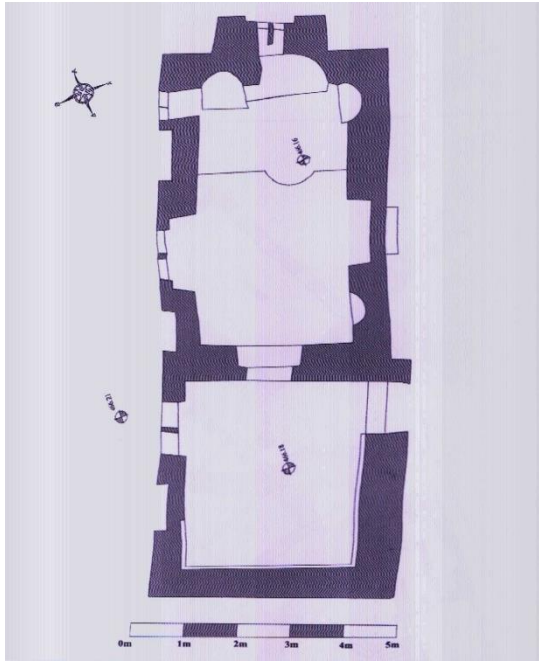

Εικ.39 Αγλαδοχώρι Τρικάλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, κιονόκρανο τέμπλου λεπτομέρεια

Εικ.40 Καλαμπάκα

Μετέωρα, Η μονή της Υπαπαντής, Ανατολική άποψη

Εικ.41 Καλαμπάκα Μετέωρα, Μονή

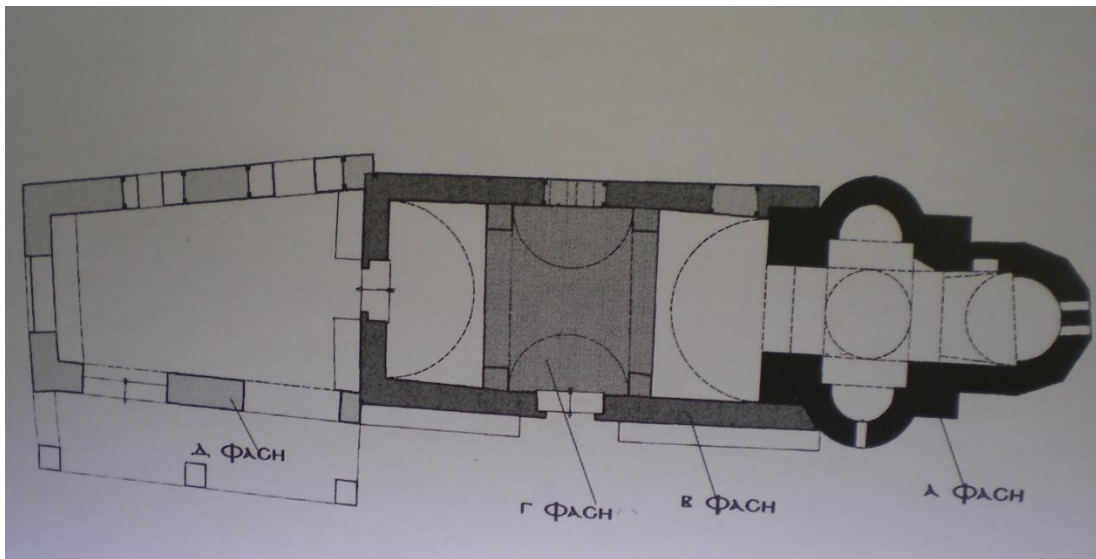
Υπαπαντής, κάτοψη του ναού

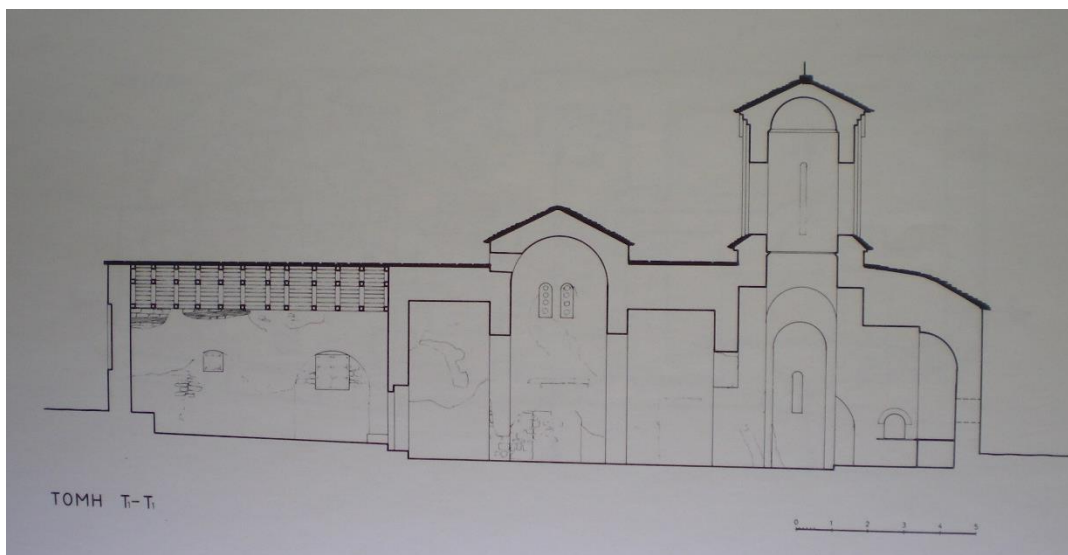
Εικ.42 Καλαμπάκα Μετέωρα, Η μονή της Υπαπαντής κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου (βόρεια πλευρά)

Εικ.43 Κόνιτσα, Κοίμηση της Θεοτόκου (Μολυβδοσκεπάστος), Νοτιοανατολική άποψη

Εικ.44 Κόνιτσα, Κοίμηση της Θεοτόκου (Μολυβδοσκεπάστος), σκιαγράφημα και κάτοψη των διαφορετικών φάσεων του καθολικού

Εικ.45 Κόνιτσα, Κοίμηση της Θεοτόκου (Μολυβδοσκεπάστος), τομή κατά μήκος του καθολικού της μονής

Εικ.46 Κόνιτσα, Κοίμηση της Θεοτόκου (Μολυβδοσκεπάστος), όψη της δυτικής πλευράς του καθολικού

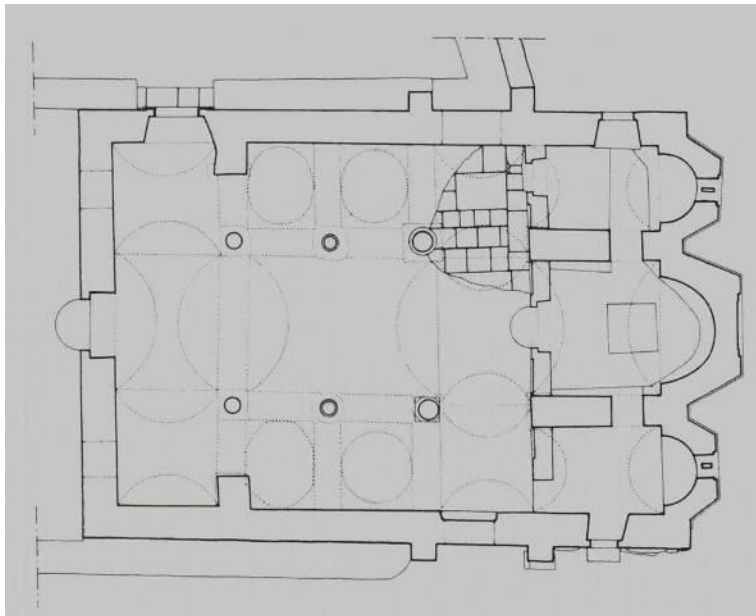

Εικ.47 Άρτα, Κάτω Παναγιά, καθολικό, Δυτική άποψη

Εικ.48 Άρτα, Κάτω

Παναγιά, Νοτιοανατολική άποψη

Εικ.49 Άρτα, Κάτω

Παναγιά, κάτοψη

Εικ.50 Άρτα, Κάτω Παναγιά, κατά μήκος τομή

Εικ.51 Άρτα, Κάτω Παναγιά, κατασκευαστική λεπτομέρεια της στέγης του καθολικού

Εικ.52 Άρτα, Κάτω Παναγιά, άποψη της νότιας πλευράς του ναού (λεπτομέρεια)

Εικ.53 Άρτα, Κάτω Παναγιά, επιγραφές στη νότια πλευρά του Καθολικού

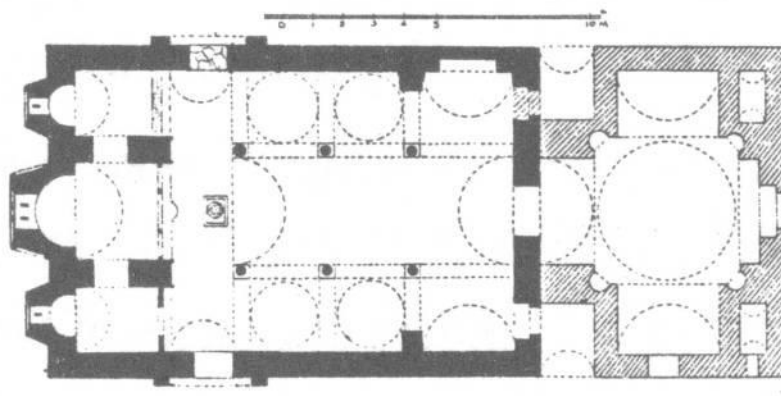
Εικ.54 Άρτα, Κάτω Παναγιά, κιονόκρανο

Εικ.55 Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά, Νοτιοανατολική άποψη

Εικ.56 Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά, Δυτική άποψη

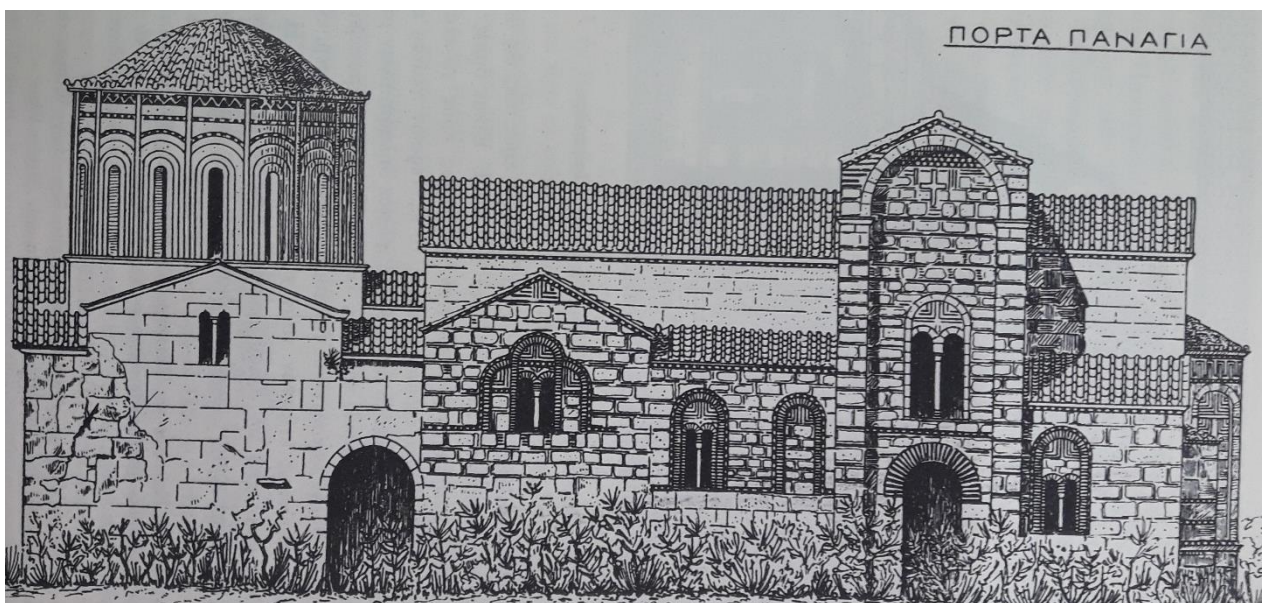

Εικ.57 Θεσσαλία,

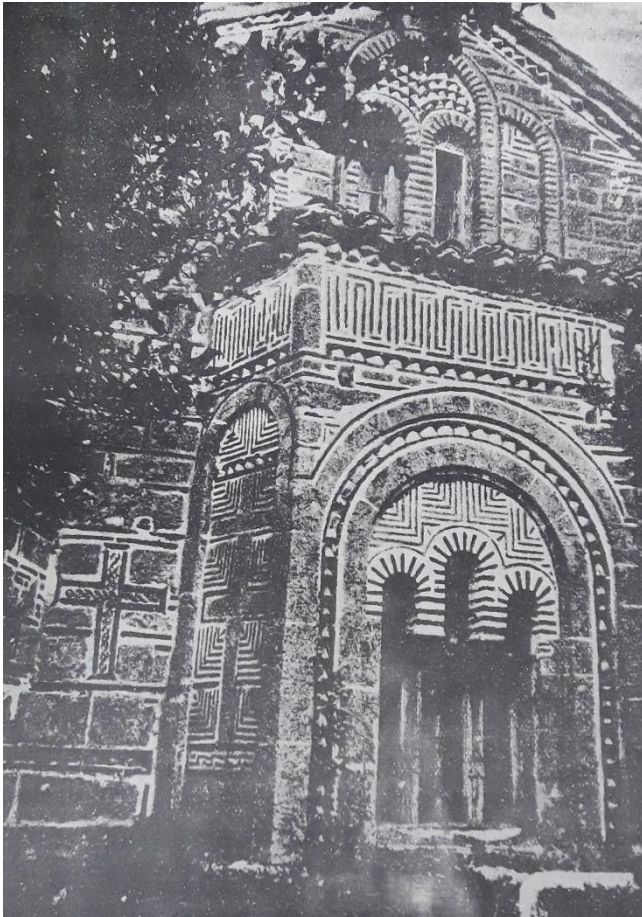
Πόρτα Παναγιά, κάτοψη

Εικ.58 Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά, τομή κατά μήκος

Εικ.59 Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά, νότια όψη του ναού

Εικ.60 Θεσσαλία, Πόρτα

Παναγιά, άποψη της μεσαίας κόγχης του Ιερού

Εικ.61 Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά, κιονόκρανο

παραθύρου μεσαίας κόγχης

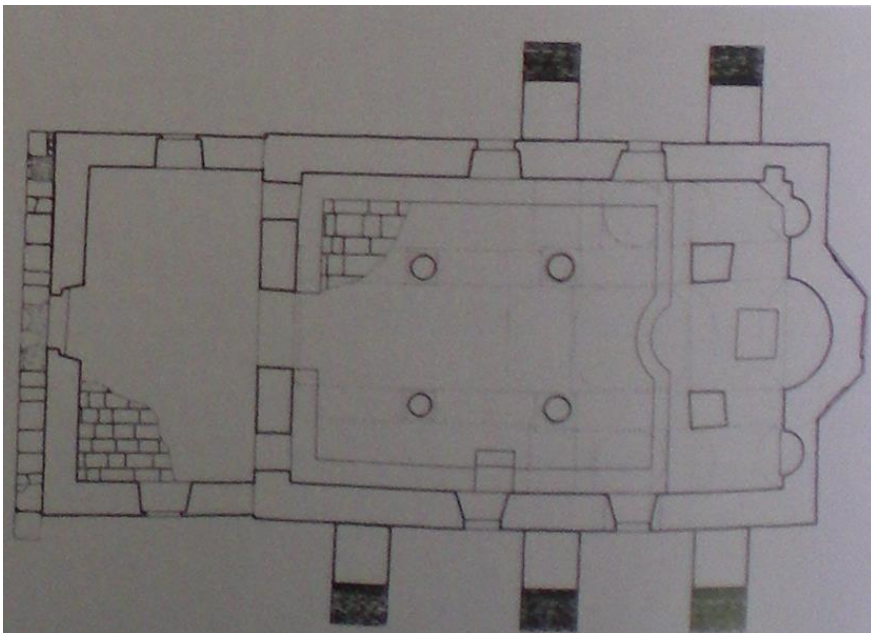
Εικ.62 Θεσσαλία, Πόρτα Παναγιά, τέμπλο

Εικ.63 Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία του Μπρυώνη, Βορειοανατολική άποψη

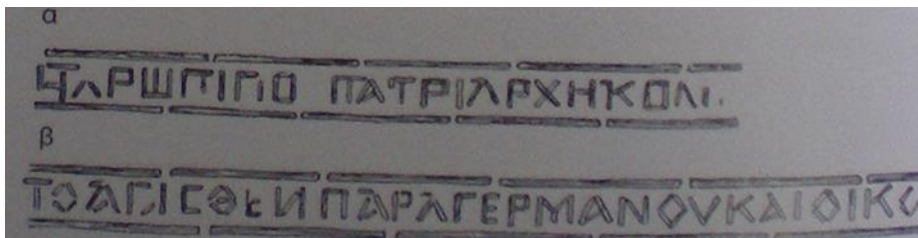
Εικ.64 Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία Μπρυώνη, Νοτιοανατολική άποψη

Εικ.65 Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία Μπρυώνη, κάτοψη του ναού

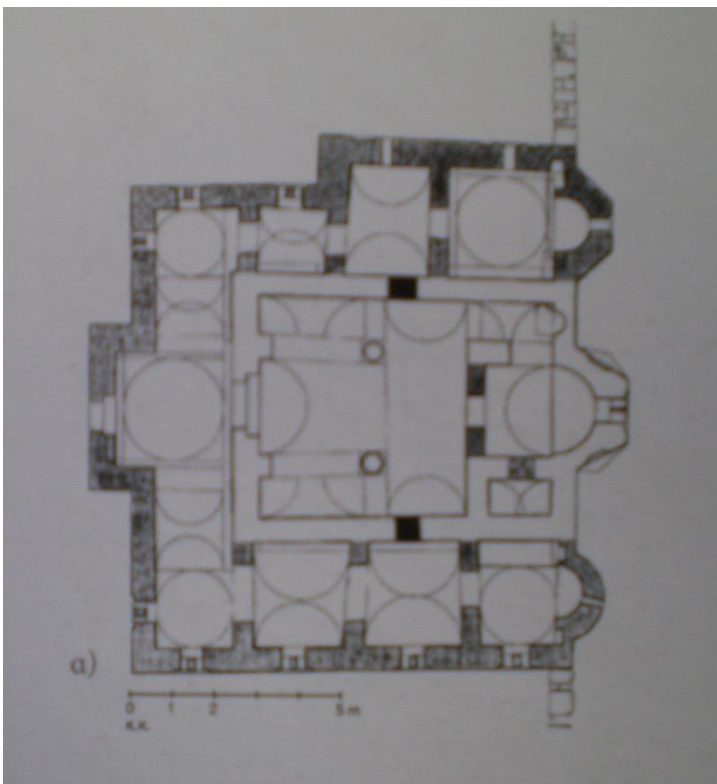
Εικ.66 Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία του Μπρυώνη, επιγραφή στη βόρεια πλευρά του ναού, κεραμοπλαστικός διάκοσμος

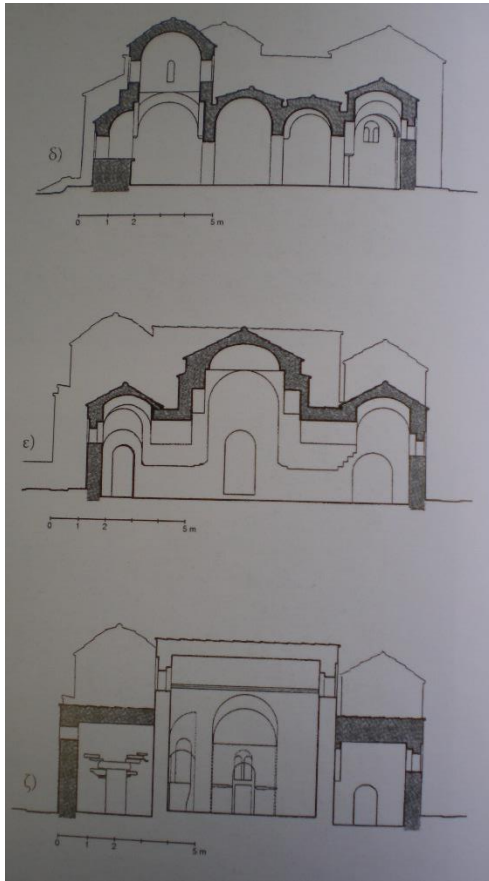
Εικ.67 Νεοχωράκι Άρτας, Παναγία Μπρυώνη, πλίνθινες επιγραφές

Εικ.68 Πρέβεζα, Άγιος Δημήτριος, καθολικό, Νοτιοδυτική άποψη

Εικ.69 Πρέβεζα, Άγιος Δημήτριος, κάτοψη

Εικ.70 Πρέβεζα, Άγιος Δημήτριος, τομή
στη βόρεια πλευρά, εγκάρσια τομή στον νάρθηκα, εγκάρσια τομή

Εικ.71 Πρέβεζα, Άγιος Δημήτριος, Ανατολική άποψη

Εικ.72 Πρέβεζα, Άγιος Δημήτριος, λεπτομέρεια νότιας όψης του καθολικού και τμήμα της πλίνθινης επιγραφής

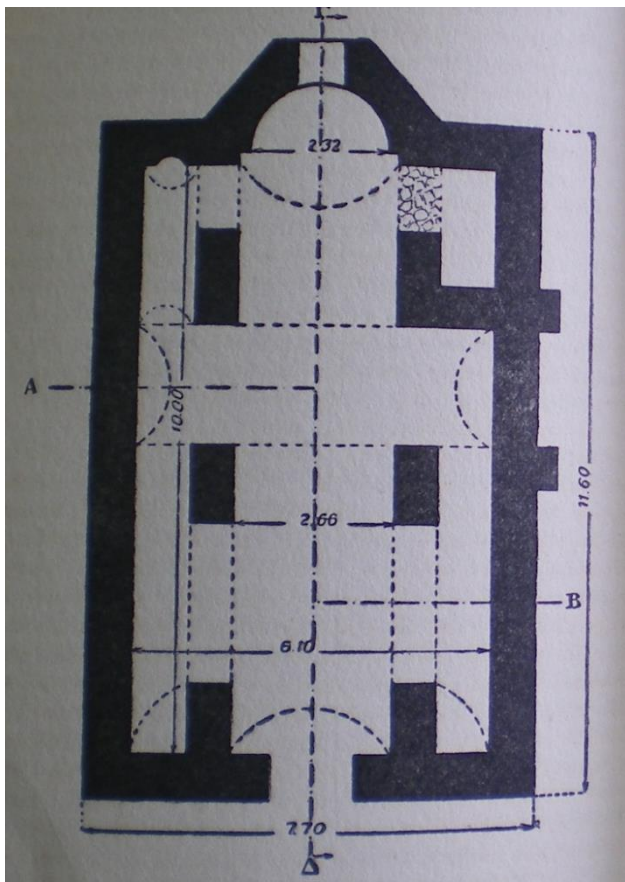

Εικ.73 Κωστανιανη Ιωαννίνων, Ταξιάρχες, Νοτιοανατολική άποψη

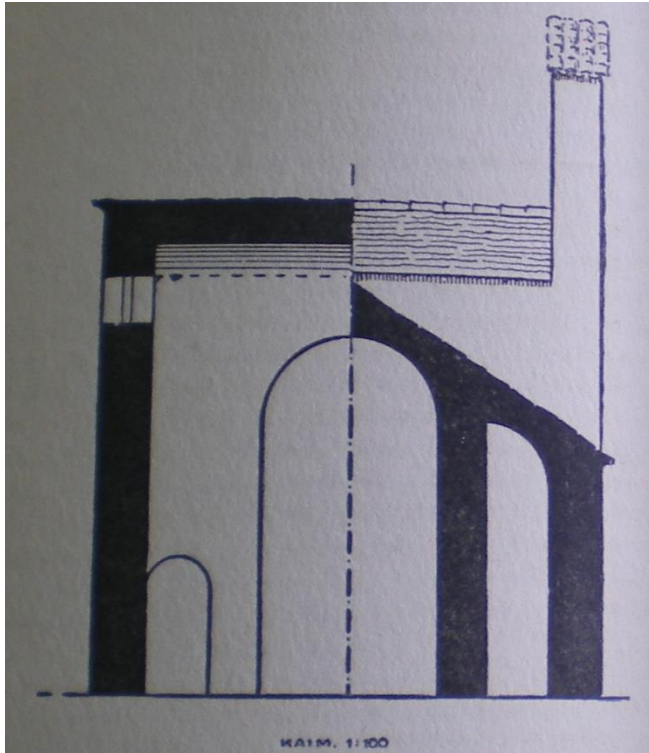
Εικ.74 Κωστανιανη

Ιωαννίνων, Ταξιάρχες, Βορειοδυτική άποψη

Εικ.75 Κωστανιανη Ιωαννίνων,

Ταξιάρχες, κάτοψη

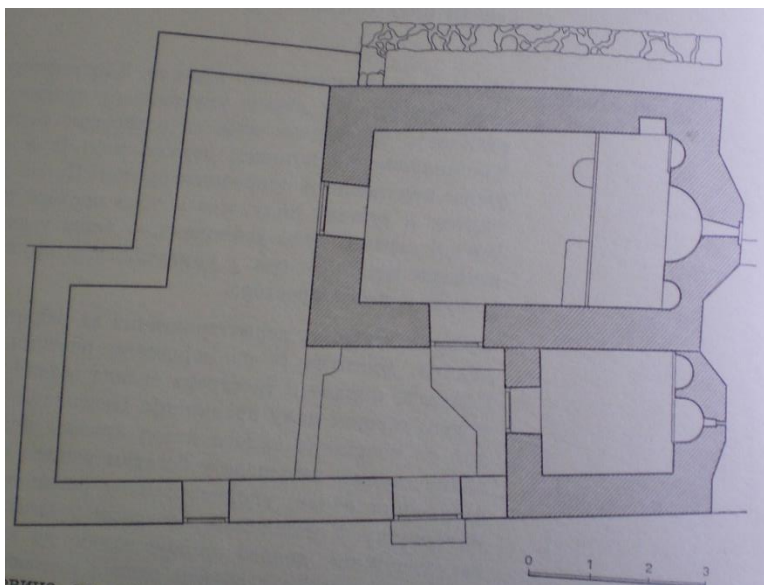
Εικ.76 Κωστανιανη Ιωαννίνων, Ταξιάρχες, Τομή του ναού

Εικ.77 Αχρίδα, Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, Νοτιοανατολική άποψη

Εικ.78 Αχρίδα, Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, Βορειοδυτική άποψη

Εικ.79 Αχρίδα, Άγιος

Κωνσταντίνος και Ελένη, κάτοψη

Εικ.80 Αχρίδα, Sveta Bogorodica Bolnička, Δυτική άποψη

Εικ.81 Godinje, Άγιος Γεώργιος, Βόρεια άποψη